

Bergen-Belsenben felszabadult magyar deportáltak Svédországban: orvosi rehabilitációjuk, emigrációjuk, illetve visszaérésük Magyarországra (1945–1946)

Szécsényi András

Bevezetés

Jelen tanulmány a Bergen-Belsenből svédországi menekülttáborokba szállított, korábban a Magyar Királyság területéről elhurcolt holokauszt-túlélők történetének leglényegesebbnek tartott vonatkozásait kívánja összefoglaló módon bemutatni, fókuszba helyezve az események tanúinak, túlélőinek megszólalásait. Vizsgálatom a Bergen-Belsenbe deportált magyarok történetét feltáró átfogó kutatás¹ egy szelete – vagyis átmeneti állapotát tükröz –, amely kutatás során számos nehézségbe ütköztem.

A témához térben és időben távolabbról érdemes közelíteni, főként azért, mert a német lágerrendszerbe elhurcolt magyar zsidóság történetéről úgyszólván alig vannak ismereteink. A magyar holokausztot érintő eddigi történeti (vagy más társadalomtudományi) feldolgozások ugyanis jobbra a Horthy-kori magyarországi diszkriminatív törvénykezésre, az 1944 tavaszán és nyarán végbement példátlanul gyors ütemű vidéki gettósítás és deportálás megvalósítására koncentráltak, esetleg a holokauszt utóéletével, traumájának feldolgozásával kapcsolatban foglalkoztak-foglalkoznak. Természetesen vannak ez alól kivételek, de még az olyan jól dokumentált, forrásgazdag eseménysorok és témák, mint a kamenyec-podolszikji deportálás és tömeggyilkosság (1941), budapesti zsidóság 1944-es históriája, vagy az ellenállás/önmentés is viszonylag csekély számú szakirodalommal rendelkezik. Az utóbbi években – nem elválaszthatatlanul a kormányzati intencióktól és történetpolitikai elvárásoktól – pedig a „zsidómentés” kérdésköre látszik – véleményem szerint szerepéhez mérten néha túlzott mértékben is – exponálódni.

Nagyon kedveset tudunk ellenben magyar relációban a holokauszt igazi céljáról, a megsemmisítésről és kényszermunkáról, illetve mindennek lefolyásáról, megszervezéséről, pláne az elszenvedők oldaláról történő sokféle megéléséről. Pedig több, mint száz németországi és lengyelországi lágerben robotoltak hosszabb-rövidebb időszakban magyar zsidó és más okból elüldözött deportáltak – vagyis elsősorban azok, akik Auschwitz-Birkenauban nem ítélték azonnali halálra, így később máshová hurcolták őket – 1944 júniusa és 1945 május eleje közötti szűk egy esztendőben.

Elképesztő, de igaz állítás: a második világháború során német koncentrációs táborokba deportált magyarokról csupán elszórt információkkal rendelkezünk, vándorlásuk, kényszermunkájuk puszta adataival is adós a magyar történetírás, nemhogy a finomabb elemzésekkel.

Ha végigpásztázunk a náci lágerbirodalomról szóló német és angolszász szakirodalmi termésen, akkor még eklatánsabb a különbség, hiszen az elmúlt évtizedekben táborok tucatjairól születtek összefoglaló monográfiák, míg az egyes részkérdésekről és átfogó elemzésekig valóban „könyvtárnyi” a szakirodalmi termés és a forráskiadvány. Amennyiben ehhez hozzávesszük azt a fajta kérdésfelvetést és elbeszélésmódot, amelynek hiányát Gyáni Gábor csaknem egy évtizede joggal hányta a magyar holokausztkutatók szemére,² a magyarországi körkép lesújtó.

¹ A tanulmány az MTA Bolyai János Kutatási Ösztöndíja támogatásával készült.

² Gyáni Gábor: Helyünk a holokauszt történetírásában. *Kommentár*, 2008/3., 13–23.

Nem kivétel ez aló Bergen-Belsen sem: e hatalmas táborban 1943 első felétől több tízezer fogoly raboskodott, részben pedig végzett kényszermunkát. A többféle úton és különféle időben, 1944 nyarától idehurcolt magyar zsidók száma közülük meghaladta a 14 000 főt.

Jelen tanulmánynak nem témája a bergeni magyar deportáltak históriája, csupán annyiban, amennyiben érinti bizonyos magyar zsidó csoportjainak Svédországba való rehabilitációs útját. A svédországi rehabilitáció története természetesen nem teljes: egyrészt azért, mert a rá vonatkozó központi iratanyag elveszett, illetőleg svédországi levéltárakban, irattárakban lappang. Ez a körülmény, ez a hiány is motiválta, hogy interpretációmban ne az elkövetőknek, illetve azoknak az aktoroknak forrásanyagára támaszkodjam elsősorban, akik szervezték, végigvitték az egykori üldözöttek menekülttáborokba vitelét és rehabilitációját, hanem ezzel szemben, ahol lehetett „alsó nézőpontot” érvényesítsek. Más szavakkal: a túlélők, tanúságtevők élményanyagára építkezve fogalmazom meg narratívámat, felvállalva, hogy a sokféle személyes nézőpontból kiérlelt eredmények szükségképpen szubjektívek és hiányosak is. Ugyanakkor sokkal közelebb juthatunk az egykori lágerélet, svédországi „fél-lét” megértéséhez a velük készített interjúkból, naplókából és visszaemlékezésekből, mint bármi másból.

Bergen-Belsen unikalitása a magyar holokauszt történetében

Bergen-Belsen mint koncentrációs tábor, vagy ahogyan – különösen a brit közbeszédben és ennek nyomán a brit történeti szakirodalomban – gyakran idézik, Belsen specialitása az SS lágerrendszerében több szálon is tetten érhető. Ennek részleteit jelen tanulmányban csak röviden van mód bemutatni. Elsőként azt érdemes kiemelni, hogy Belsen nem csupán koncentrációs tábort jelöl. A német alföldhöz tartozó lüneburgi síkságon lévő lápvidék és fenyves erdő határában létesített lágert 1938-ban nyitották meg, mint Wehrmacht kiképzőtábort, ehhez csatlakozott a második világháború elejétől kezdve a mellé rendelt hadifogoly-tábor is. A városoktól messze fekvő terület ideálisnak bizonyult ahhoz (a legközelebbi kisváros Celle, 40 kilométerre helyezkedik el), hogy elrejtse a szögesdrótok mögötti különféle tevékenységi formákat. Ezért lehetséges az, hogy a háború után a helyi lakosság többsége mit sem tudott arról, hogy a koncentrációs táborrész tulajdonképpen milyen funkciót látott el)³ A hadifogoly-tábor tőszomszédságában jelölte ki az SS birodalmi vezetése, hogy létrehoz egy olyan koncentrációs tábort, amely „klasszikus” munkatáborként és cseretáborként egyaránt funkcionálni fog. Ez utóbbi alatt azt értették, hogy német hadifoglyokért, vagy készpénzért cserébe „csere zsidókat”, „kölcson zsidókat” helyeznek el a lágerkomplexum területén, mintegy „tábor a táborban.” módjára.⁴ Az ily módon felállított koncentrációs táborba 1943 elejétől több tízezer zsidót és hadifoglyot deportáltak a Németország által megszállt területekről. Az első magyar kontingens 1944 júliusában érkezett meg, ez volt az ún. Kasztner-vonat, amelynek kivételezett 3500 utasa eleve azért került e távoli táborba, mert a Kasztner Rezső és Komoly Ottó vezette Budapesti Segély-és Mentőbizottság, mint a magyarországi zsidókat képviselő szervezet megvásárolta az utazók szabadságát, akik később, 1944 decemberében Bergen-Belsenből valóban Svájcba távozhattak.⁵ E kivételes lehetőségtől, e „mintavonat” (Musterzug, nevét onnan nyerte, hogy

³ A tábor tízéves története során több funkcióval bírt. 1943-tól az SS vette át a felügyeletét és alakult meg a koncentrációs tábor. Történetére összefoglalóan lásd: *Der Ort des Terrors. Geschichte der nationalsozialistischen Konzentrationslager*. Hrsg.: Wolfgang Benz, Barbara Distel. Band 7. C. H. Beck, München, 2007. 185–230.

⁴ A kölcsönzsidó, mint fogalom nem ismeretlen a magyar holokauszt 1944-es történetében sem, amennyiben Szálasi Ferenc és Hitler 1944 novemberi megállapodása értelmében „kölcsönzsidókat” adott el pénzért a Német Birodalom számára: az ily módon nyugatra került munkaszolgálatos századok tagjainak többsége ugyancsak német koncentrációs táborokba jutott 1944 decemberében, egy részük éppen Bergen-Belsenbe.

⁵ A Kasztner-vonat és Kasztner Rezső tevékenységéről szóló masszív szakirodalmi mennyiség javát lásd: *A magyar holokauszt bibliográfiája*. 1. kötet. Szerk.: Randolph L. Braham. Park, Budapest, 2010. 129–157. <http://mek.oszk.hu/16100/16180/16180.pdf> E tábor vonatkozásában a csoportról: Thomas Rahe: Die »Kasztner-

Kasztnerék még egy csereszereplővel terveztek) utasaitól eltekintve a Belsenbe került többi magyar transzport (1944 december–1945 május) többi tagja sosem menekült meg. Jóllehet a szociális összetételében, idekerülési útjukat és fizikai állapotukat tekintve egyaránt heterogén belseni magyar csoportokat – vagyis a budapesti józsefvárosi pályaudvarról, illetve Straßhofból, valamint más német lágerekből ide hurcoltakat – is részben cserezsidóknak tekintette az SS, és ezért a volt Kasztner-csoport helyére („cseretábor, vagy „átmeneti tábor”) kerültek. Más részük ellenben a munkatábori részbe került. A legfontosabb különbség az volt e kettő között, hogy a cseretábor tagjainak nem kellett dolgozniuk, és a családtagok együtt maradhattak a táboron belül, ami egész kivételes helyzetet teremtett a lágerekkomplexumon belül is.

Bergen-Belsen egyedisége a fentiek mellett abban is tetten érhető, hogy ez volt az egyetlen nagy koncentrációs tábor, amelyet nem felszabadítottak, hanem – 1945- április 13–15. között – a Wehrmacht hivatalosan átadta a 63. brit tankelhárító ezred parancsnokságának. A tábor unikalitása abban is megnyilvánul, hogy ez volt az egyetlen lágér, ahol magyar honvédek is tábori szolgálatot láttak el. E kivételes helyzet összefüggött a második világháborús katonai-politikai összeomlás történetével. Az átadás átmeneti ideje alatt pedig ezen – akkor már hónapok óta Bergen község mellé telepített, helyben állomásozó – katonai egységek vették át a táborőrséget. Pontosabban a Bercsényi László ezredes vezette jászberényi I/II. harcokszázalaj, illetve a marosvásárhelyi Csaba Királyfi Honvéd Gyorsfegyvernemi Hadapródiskola növendékei teljesítették a koncentrációs tábor mellett szolgálatot 1944 decemberétől, egymástól és a lágertől egyaránt elszeparált külön táborokban. A magyar hadiegységeknek a német hadsereggel, valamint az SS-sel való ambivalens viszonya egyelőre feltáratlan, a magyar honvédeknek Bergen-Belsen felszabadulásakor betöltött szerepe máig nincs kellően tisztázva. Az angolszász szakirodalom,⁶ valamint a vizsgálati iratok áttekintése nyomán⁷ egyértelmű, hogy magyar katonák vettek részt zsidók elleni kegyetlenségekben és gyilkosságokban is 1945. április 13-17 között, táborfelügyeletük időszakában.⁸ A magyar honvédek a brit hatóságok április 15 után egyébként egy egységként kezelték; a koncentrációs tábor felszámolásában, majd a belseni DP-táborban is hasznosították munkaerejüket, amíg az év végén haza nem térhettek Magyarországra. Arra is találunk azonban precedenst, hogy a honvédek életüket mentették.⁹ E tény teljesen unikális szerepet kölcsönöz a tábornak a magyar soá relációjában.

A Svéd Vöröskereszt mentőakciói, mint a belseni mentőakció történeti háttere

Gruppe« im Konzentrationslager Bergen-Belsen. Soziale Struktur, Lebensbedingungen und Verhaltensformen. In: *Bergen-Belsen. Neue Forschungen*. Hrsg.: Habbo Knoch und Thomas Rahe. Wallstein, Göttingen, 2014. 109–123.

⁶ John Cramer: *Belsen Trial 1945. Der Lüneburger Prozess gegen Wachtpersonal der Konzentrationslager Auschwitz und Bergen-Belsen*. Wallstein, Göttingen, 2011. 79–84. és Mark Celinsack: *Distance from the Belsen HEap. Allied Forces and the Liberation of a Nazi Concentration Camp*. University of Toronto Press, Toronto-Buffalo-London. 2015. 68-71.

⁷ Archiv, Gedenkstätte Bergen-Belsen BBA WO 319/426-319/426.

⁸ A témában végzett egyetlen magyar kutatás mindezt tagadja. Babucs Zoltán: [Az 1. újonc kiképző harcokszázalad soraiiban \(1944/1945\)](#). In: *Jászágó évkönyv*, 2005. 49–57. http://epa.oszk.hu/02200/02295/00013/pdf/EPA-02295_Jaszagi_Evkv_2005_babucs.pdf; Babucs Zoltán: *Honvédek Nyugaton. Régi feljegyzések egy fegyverszünetről*. *Magyar Hírlap*, 2017. január 10. http://magyarhirlap.hu/cikk/30142/Honvedek_Nyugaton_regi_feljegyzesek_egy_fegyverszunetrol Lásd még: *A marosvásárhelyi Magyar Királyi „Csaba királyfi” Honvéd Gyorsfegyvernemi Hadapródiskola története 1941–1945*. Szerk.: Vécsey László. [kiadó nélkül], Tatabánya, 1998. <http://mek.oszk.hu/03400/03483/03483.pdf>. További eredményeket hozhat a HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum Levéltárának Tanulmánygyűjteményében lévő idevágó, mintegy 20 katonai visszaemlékezés feltárása, illetve a hasonló mennyiségű belseni holokauszt túlélő releváns életútinterjúinak elemzése, és ezek egybevetése.

⁹ *Például: Interjú Herskovits Andrásal*. Készítette: Lyn E. Smith, 1998. <https://www.iwm.org.uk/collections/item/object/80017125>

A táborrendszer magyar vonatkozásainak feltárása mellett az 1945-ös belsni svéd mentőakció megértéséhez szüksége megismerni utóbbi eseménysor előtörténetét, amely szorosan összefügg a második világháború végének svéd-német kapcsolataival, illetve a német összeomlás katonapolitikai hatásaival. 1943 elejétől, a sztálingrádi német vereséget követően a Svéd Királyság külpolitikájában változás állott be: az addigi semleges-németbarát politikát¹⁰ felváltotta egy, a németek háborús vereségével számoló jóval hűvösebb viszony. Ennek jele volt többek között, hogy az ország a remélt győztesek jóindulatát azzal is el kívánta nyerni, hogy több figyelmet szentelt az üldözött zsidók megsegítésének. 1943 augusztusában megnyitották a határokat a dán zsidó menekültek előtt, s azok 95 százaléka (3700 fő) át is jutott az északi országba. Ugyanezt tették a norvégiai zsidósággal is. Ezzel párhuzamosan a dán földalatti ellenállás is Svédországba helyeződött át. Svédország e lépésekkel csakhamar semleges, de a náciikkal szembenálló országgá avanszált.¹¹ 1944 kaotikus évében, a háború végének közeledtével, mikor félt, hogy a német légereket lakóit a németek mihamarabb megsemmisítik, mindez már nem volt elég a mentéshez. Elsőként a Svéd Vöröskereszt és a Dán Vöröskereszt együttműködésében Didrik Arup Seip vezetésével elkezdték felmérni, hogy pontosan mely táborokban hány, Skandináviából elhurcolt fogoly van. Az akció a nehézségek ellenére sikeresnek bizonyult: 1944 augusztus végére a svéd külügyminisztériumba küldött jelentésben 6000 név szerepelt és a berlini svéd követségen kapott titkos megállapodáson keresztül ígéretet kapott, hogy segélyeket juttathatnak el a németországi légerekbe.¹²

Szeptemberben további áttörés valósult meg: a Vöröskereszt tevékenységébe bekapcsolódott a svéd kormány is, amely elhatározta, hogy átfogó módon rendezze a kérdést.¹³ Folke Bernadotte gróf, a Svéd Vöröskereszt alelnökének vezetésével felállítottak egy csapatot, amelynek célja volt a fenti megállapodás tető alá hozása és kibővítése volt. Mindehhez természetesen meg kellett nyerni (ráadásul titkosan) Heinrich Himmlernek, az SS birodalmi vezetőjének támogatását. Himmler 1944 nyarától látta, hogy a háborút Németország el fogja veszíteni és óvatosan, titkoltan igyekezett elszakadni Hitlertől. Kapóra jött számára a svéd ajánlat, ugyanis ennek révén remélt maga számára kedvező benyomást kelteni a leendő győztes hatalmak szemében a háború utáni Európában. Himmler tehát titkos tárgyalásokat kezdett a svéd külügyminisztériummal, melynek egyik célja összefüggött a fentiekben leírtakkal.¹⁴ 1945. február 10-én Arvid Richert berlini svéd követ azt a megbízást kapta, hogy közölje: a svéd kormány kész minden koncentrációs tábori foglyot Svédországba vinni, „különös tekintettel azokra, akik Theresienstadtban vagy Bergen-Belsenben vannak”.¹⁵ Himmler válaszára várva a svéd külügyminisztérium Bernadotte gróftól Berlinbe küldte tárgyalni. A kapcsolat felvételében és a tárgyalások megszervezésében ekkor már segítségére volt Felix Kersten svéd állampolgár, aki korábban Himmler masszöre volt.¹⁶ Bernadotte és Kersten február 16-án érkeztek Berlinbe. Jóllehet az akció titkos volt, a Birodalmi Biztonsági Főhivatal (RSHA)

¹⁰ Erről részletesebben: Steven Koblik: *The Stones Cry Out: Swedens Response to the Persecution of the Jews, 1933–1945*. Holocaust Library, iNew York, 1988. 278–290.

¹¹ A svéd külügyi mentőakciók kezdeti szakaszával kapcsolatosan lásd: Sven Radowitz: *Sweden und das „Dritte Reich” 1919–1945. Die deutsche-schwedischen Beziehungen im Schatten des Zweiten Weltkrieges*. Krämer Verlag, Hamburg, 2005. 543–573.

¹² Uott. 555.

¹³ A tárgyalásokkal kapcsolatban: *The White Buses. The Swedish Red Cross rescue Action in Germany during the Second World War*. Ed. Martin Wikberg. Swedish Red Cross, Stockholm, 2000. [nincs oldalszám] <http://harbourofhope.com/wp-content/uploads/2012/06/HoHTheWhiteBuses.pdf>

¹⁴ Himmler tárgyalásaival kapcsolatban összefoglalóan lásd: *The Swedish Relief Expedition to Germany 1945: Prelude and Negotiations*. Swedish Foreign Office, Stockholm, 1956.; Steven Koblik: *The Stones Cry Out*, i. m. 270–290.

¹⁵ Az idézet helye: *The White Buses. The Swedish Red Cross rescue Action in Germany during the Second World War*, i. m., [nincs oldalszám] <http://harbourofhope.com/wp-content/uploads/2012/06/HoHTheWhiteBuses.pdf>

hírszerzésének vezetői és a német külügyminisztérium vezetői mindenről tudtak. Ennek nyomán Bernadotte még aznap találkozott Ribbentrop német külügyminiszterrel, valamint Ernst Kaltenbrunnerrel, az RSHA főnökével és Walter Schellenberggel, az SS hírszerző tisztjével. Február 19-án pedig megkezdődtek tárgyalásai az SS birodalmi vezetőjével Bernadotte névleg a Svéd Vöröskeresztet képviselte, valójában azonban a svéd kormány intenciói szerint cselekedett: feladata a svéd külügyminisztériumtól mindössze annyi volt, hogy a lágerekben túlélő svéd, norvég és dán állampolgárok ügyében tárgyaljon, lehetőleg azok teljes létszámú és mihamarabbi repatriálása érdekében, függetlenül attól, hogy azok zsidók-e vagy sem. Himmler ebbe nem ment bele, de eme svéd akcióterv hazárdjáték-voltához képest jelentős eredménnyel zárult: a nem hivatalos megegyezés szerint Neuengamme koncentrációs tábor összes skandináv foglyát a dán határon keresztül Svédországba szállíthatja a Svéd Vöröskereszt, továbbá a beteg és koros foglyokat is; ezen felül pedig a svédországi születésű német zsidó nőket és gyerekeket ugyancsak.

A nem várt siker valóra váltására március elején nyílt lehetőség. Bernadotte visszatérte után Gillel Storch, a Zsidó Világkongresszus (WJC) svéd csoportjának vezetője – aki az akció folyamán nyert beavatást a svéd tervekbe – kérte, hogy Bernadotte folytassa tárgyalásait/alkudozásait annak érdekében, hogy a kimenekítést terjesszék ki a nem svéd zsidó foglyok mind nagyobb létszámára is. Bernadotte, aki eleve hasonlóan gondolkodott, a továbbiakban, a svéd külügyminiszterrel, Güntherrel egyetértésben Kerstent visszaküldte Himmlerhez, hogy jobb ajánlatot tegyen számukra.

Ekkor, március elején a svéd külügyminisztérium a további teljes hírzárlet mellett értesítette a stockholmi brit követet a fejleményekről, amire elsősorban azért volt szükség, mert a küszöbön álló Svéd Vöröskereszt-mentőakció által érintett észak-németországi területek, lágerek erőteljes szövetséges (elsősorban brit) légitámadások alatt álltak.¹⁷ A brit válasz nem késett okáig: közölték, hogy elvileg támogatják a mentőakciót, ám nem vállalhatnak teljes garanciát az elszállítandók biztonságáért. Javasolták, hogy a Neuengamméból kiszállítandó foglyokat jól láthatóan, jellegzetes fehér színűre festett buszokkal vigyék majd el, elkerülve az esetleges szövetsége bombázásokat. A svéd külügyminisztérium hasonlóképpen tájékoztatta az amerikai követet is, kérve segítségüket, ám az USA hivatalos válasza a britekkel ellentétben április közepéig késett, s jóllehet ugyancsak pozitív volt, a válasz megérkezéséig a mentőakció jórészt már befejeződött.

Bernadotte, hogy a megbeszéltek értelmében végleges megerősítést nyerjen, március 6-án ismét Berlinbe utazott, ám ezúttal Himmlerrel nem sikerült találkoznia. A nevében Schellenberggel és Kaltenbrunnerrel folyó egyidejű tárgyalásain mindössze annyit sikerült a korábbiakhoz képest elérnie, hogy ígéretet kapott: az összes skandináv zsidó heftlinget Neuengamméba viszik és egy második mentőtranszport keretében a tavasz folyamán Svédországba szállíthatja a Svéd Vöröskereszt.

16

A közeli kapcsolaton túl Kersten bizonyos tapasztalatokkal bírt megbízását illeten, ugyanis fontos közvetítő szerepet töltött be már 1944-ben is, mikor Iver Olsson, az Amerikai Egyesült Államok háborús menekültügyi testületének (War Refugee Board) svédországi különleges képviselője, illetve stratégiai hírszerzésének (Office of Strategic Services) ügynöke – végül kudarcba fulladt – tárgyalásokat kezdett Heinrich Himmlerrel a koncentrációs táborokban lévő zsidók kimentése, pénzért való eladása érdekében. A Bernadotte akció bizonyos fokú előtörténetének számító események ismertetsével, benne Kersten szerepével kapcsolatban: Meredith Hindley: Negotiating the Boundary of Unconditional Surrender: The War Refugee Board in Sweden and Nazi Proposals to Ransom Jews, 1944–1945. *Holocaust and Genocide Studies*, 1996/1. (10), 52–77

¹⁷ A svéd külügyminisztérium ezirányú aktivitásával kapcsolatban: Steven Koblik: The Stones Cry Out, i.m., 290–295.

A mentőakció kivitelezése nem volt zökkenőmentes.¹⁸ Elsősorban azért, mert a Svéd Vöröskereszt természetesen sem tapasztalatokkal, sem humán erőforrással, sem pedig eszközökkel nem rendelkezett egy efféle művelet végrehajtásához. Semleges állam lévén arról szó sem lehetett, hogy a svéd hadsereget bevessék, ennek hiányában pedig önkéntesekre volt szükség. Ehhez képest nagyon hamar, március 8-ára Hässleholmba gyűjtötték össze az eszközöket: ekkor összesen 75 gépjárművet (köztük 35 - a britek intenciói nyomán – fehérre festett, vöröskereszttel ellátott buszt), és soraikban mindösszesen 250 személyt (ezt a számot a németek határozták meg), köztük 20 orvost és számos, önkéntes vöröskeresztes ápolót. Így kezdték meg a mentőakciót Gottfried Björck ezredes irányítása alatt, amellyel 1000 embert lehetett egyszerre kiszállítani. Az állomány egyszerre nem fért fel a Malmöból Koppenhágába tartó kompra, ezért a csoportot ketté kellett osztani: az első kontingens március 9-én, a második 10-án hagyta el Malmöt és ért a németek által megszállt Dánia földjére.

Dániából a két transzport március 12-én és 13-án ért el a Hamburg melletti Friedrichsruh városába.¹⁹ Itt dőlt el, hogy elsőként nem Neuengamméból gyűjtik össze az északi rabokat, hanem Sachsenhausenből. A vöröskeresztes svéd tisztviselők, ahogy később több ízben, már itt újabb nehézségekbe ütköztek az SS-szel való interakciók során: a „halálfejesek” ugyanis nem akarták, hogy buszaikat a náci lágerekbe külföldi állampolgárok vezessék, helyette német sofőröket ajánlottak. Végül hosszas alkudozások árán belementek, hogy vöröskeresztes buszvezetők vigyék be a buszokat a táborba, SS-felügyelet mellett. Március 16 és 30 között sikerült az összes skandináv zsidó és politikai foglyot, összesen 2161 főt ily módon összegyűjteni és kiszállítani Sachsenhausenből. Minden esetben úgy igazították a közlekedést, hogy a Berlin felé irányuló angolszász légitámadások idejét ne kereszteljezék. Március 19-én a fentiekén túlmenően a Svéd Vöröskereszt buszai elindultak Dél-Németország felé is, hogy „begyűjtsék” a skandináv lágerlakókat Dachau, Mauthausen és Natzweiler táborokból, illetőleg ezek altáboraiából. Az összesen 24 buszból álló három irányú kontingens sikerrel járt, és öt nap elteltével 620 személlyel megérkezett Neuengammébe (68 személyt egészségügyi állapotuk miatt nem tudtak elszállítani). A sachsenhauseniekkel így összesen mintegy 3000 svéd, dán és norvég zsidó és egyéb okokból üldözött személy került a Vöröskereszt oltalma alá Neuengammében, ahol ideiglenes és meglehetősen elégtelen táborhelyet különítettek el számukra. Egyebek mellett ezért is döntött úgy Björck ezredes, hogy a svédeket átszállíttatja: ők március 27-28-án a Hannover részét képező Walderstädte városrészben felállított gyűjtőtáborba kerültek. A hónap utolsó napjaiban, ezzel párhuzamosan pedig különféle lágerekből további dán és norvég foglyokat sikerült a buszokkal Neuengammébe szállítani, összesen 1251 főt, sőt, maguk a nácik is további 600 skandináv rabot szállítottak egyidejűleg ide. Mindösszesen 5000 fő került tehát Neuengamméba néhány héten belül.

A svéd külügyminisztérium célja azonban továbbra sem az volt, hogy a háború végét a skandináv foglyok Neuengammében vészeljék át, hanem a Himmlerrel kötött korábbi szóbeli megállapodás értelmében svédországbeli elszállításuk. Március legvégére azonban az SS birodalmi vezetője meggondolta magát és kizárólag a svéd foglyok elszállítását engedélyezte. Ez éppen akkor történt, amikor a svéd kormány döntést hozott arról, hogy nemcsak a skandináv, de lehetőleg más nemzetiségű zsidó üldözötteket is az országukba szállíttat. Az ellentétes vélemények miatt újabb tárgyalások kezdődtek a felek között. Április 2-án Bernadotte ismét Berlinbe repült tárgyalni. Ekkor már világossá vált: Himmler ezeket a foglyokat egy Hitlertől független különbéke megkötése alapjának szánja, és bár

¹⁸ A kivitelezéssel kapcsolatban: *The White Buses. The Swedish Red Cross rescue Action in Germany during the Second World War*, i. m. [oldalszám nélkül]

¹⁹ A dán transzportok és a mentőakció további részleteit összefoglalóan lásd: Sune Persson: *Escape from the Third Reich: Folke Bernadotte and the White Buses*. Frontline Books, London 2009.

engedményeket tett a nem svéd skandináv csoportok (és néhány egyéb fogoly) egyes részeinek Svédországba engedéséről, de az egészről hallani sem akart. A következő napokban, nagyarányú dán civil és hatóági segítséggel mindennek nyomán a vöröskeresztes buszok elindulhattak Neuengamméból Dániába, majd a szabadság svéd földjére. Ezek menekültek meg.

Április közepétől a szabad Dánia és Norvégia kabinetjei is csatlakoztak a Bernadotte-akcióhoz: buszokkal és önkéntesekkel, jóllehet a svéd kormány mindvégig meg akarta őrizni a látszatot, hogy ez pusztán a Svéd Vöröskereszt önálló mentőakciója. Ám ez nehéz volt: a dánok ugyanis Neuaengamme evakuálásához 450 személlyel, köztük orvosokkal és önkéntes ápolónókkal, továbbá 90 szállítóbusszal járultak hozzá. Április 10-ig pedig az összes egykori dán deportált túlélő a dániai Fröslöv menekülttáborba jutott.

Bernadotte azonban nem állt meg: április 2. után, vagyis attól a pillanattól fogva, hogy Himmler belement az evakuálásba, minden erejét latba vetette, hogy a náci koncentrációs táborokból minél több embert kihozzanak a fehér buszok, és így április közepéig további százakat sikerült Neuengamméba juttatni, többek között Bergen-Belsenből is.

Harald Folke kapitány vezetésével pedig sikerült egyenesen a csehországi Theresienstadtig jutni: az általa irányított kontingens 35 busza április 12-én hagyta el Friedrichsruh-t, hogy Theresienstadt-ból kimentse az ott lévő dánokat. Neuengammén keresztül mentek, ahol összeszedtek 4000 francia foglyot, akiket a németek elengedtek (és nem sokkal később Svájcba kerülhettek). Végül a transzport elérte csehországi úticélját és magával vitte 423 dán (jórészt zsidó) utasát, akik Lübecken keresztül április 26-án a komppal Malmöbe kerültek.²⁰ Mindez igen kritikus helyzetet szült, mert Himmler engedélye dacára Kaltenbrunner és más táborvezetők ellenszenvvel nézték és gátolták a mentőakciókat Németország-szerte.

A Vöröskereszt április 19-én leállította a mentőakciót és csak ahhoz járultak hozzá, hogy a Neuengamméba vitt és ekkor ott állomásozó 4200 személyt svéd földre juttassák. Április 21-én Bernadotte ismét találkozott Himmlerrel, ahol kiharcolta, hogy 7000 dán nőt Ravensbrückből még, az eddig módon elhozathat. Április 23-án utoljára találkoztak, ezúttal Lübeckben. Himmler, a német front összeomlásának utolsó szakaszában már mindenre hajlandó lett volna, és megbízta Bernadottét, hogy továbbítsa a német hadsereg fegyverletételi szándékát Eisenhower szövetséges főparancsnoknak. (Ezt megtudva, Hitler kizárta a náci állampártból). Jóllehet az üzenetet Bernadotte eljuttatta a szövetséges inváziós erők főparancsnokának, persze már mit sem számított. Ugyanakkor a ravensbrücki mentőakciót a hó utolsó napjaiban, ismételt dán segítséggel (A Dán Vöröskereszt Padborgban szállásolta el az ide szállított francia, belga, holland és lengyel ravensbrückieket) sikeresen zárta. Eme, mindösszesen 4000 ember végül Lübecken keresztül Dániába. Sokakat időlegesen a Helsingborg melletti Ramlösa fürdőszanatóriumban helyeztek el, majd innen jutottak – két lépcsőben, április legvégén és május 2-án – Svédországba.²¹

Jóllehet a mentőakció sok ad-hoc döntésen alapult, és mindvégig ki volt szolgáltatva a háború menetének, Bernadottének és munkatársainak személyes bátorsága, fellépése is kellett a náci vezetőkkel való jó alkuk kiharcolásához. Ezzel együtt is Bernadotte személyét a korabeli közvélemény és a történetírás egy része is kritizálta. Elsősorban azért, mert a mentőakcióban kizárólag a nyugati deportált csoportokkal foglalkozott, a Kelet-Európából elhurcoltakkal egyáltalán nem.²² A mentőakció sikeres volt, de ma is csak becslések vannak annak

²⁰ A theresienstadti csoporttal kapcsolatban az alábbi honlapon számos leírás, visszaemlékezés, filmfelvétel és fénykép található: <https://folkedrab.dk/artikler/the-white-busses>

²¹ A Bernadotte-akcióról a svéd filmiroda 22 perces dokumentumfilm-összeállítást készített 1945 májusában, amelyben a Dániába és Malmö-be érkezett zsidó és nem zsidó menekültek odaszállításáról és a velük való, érdekükben végzett, szakszerű és hatékony vöröskeresztes bánásmódról kaphatunk – kissé propagandisztikus – képet. *Vittnesbrødet*. Rendezte: Nils Jerring. 1945. <http://www.filmarkivet.se/movies/vittnesbrødet/>

mértékéről: 15 000 és 30 000 fő közé teszik,²³ de többnyire ennek alsó szegletébe. A legmértékertartóbb becslés mintegy 19 000 főre,²⁴ de legfeljebb 21 000²⁵ főre teszi a megmentett személyek számát. A legnagyobb csoportot a skandinávok jelentik, hiszen ők voltak a célcsoport, míg a leginkább üldözött csoport, a zsidók száma alig érte el a 6500 főt,²⁶ (e tény miatt Bernadottét komoly támadások érték, anitszemitizmussal is megvádolták). Van, aki viszont ennél is kevesebbre, 3-4000 főre becsüli az így megmentett zsidók számát.²⁷ A mainstream svéd történetírás ezért mítosznak tartja azt a sokáig terjesztett, a kutatásban és közvéleményben is évtizedekig virulens, svéd önmentegető ideát, miszerint az eredményes mentőakciókkal elsősorban a genocídium fő áldozati csoportját, a zsidóságot mentették.²⁸ A mentőakció révén ugyanakkor jelentékeny számú magyar zsidó polgár mégis megmenekült. Számukat csupán becsülni lehet, de egyedül a legnagyobb túlélői videointerjú-adatbázis (USC Shoah)²⁹ négy tucat olyan, Magyarországról elhurcolt személyt rejt, akik Berndorf, Reichenbach, Porta Westfalia, Hamburg, Stutthof, Wöbbelin, Ravensbrück táborokban szedtek össze és jutottak Neuengammén át Dániába (többen Helsingborgban felállított elosztó táborban is megfordultak), majd onnan a malmói komppal Karlstadba, Visingsö-be, Örebro-ba vagy Norköping-be stb.³⁰ A mentőakció története a mentett nemzetek szemszögéből a svéd történetírásban is csekély hangsúlyt kapott,³¹ annak létező magyar vonatkozásai nemkülönben feltárássra várnak.. Látható, hogy a magyar szempontból érintett lágerek mind Észak-Németország területén helyezkedtek el, a Vöröskereszt által – az ország középső és déli területeivel szemben, az adott lehetőségeknek megfelelően – szisztematikusan átvizsgált itteni táborok átvizsgálásakor skandináv foglyok begyűjtésekor feltehetően „járulékosan”, sokszor véletlenül kerültek be.

Bergen-Belsen felszabadításának magyar aspektusa

A fentiekben ismertetett mentőakció utórezgésének tekinthető a Bergen-Belsenben felszabadult deportáltak egyes csoportjainak Svédországba történő rehabilitációs célból kivitele.

²² Ulf Zander: To Rescue or be Rescued. The Liberation of Bergen-Belsen and the White Buses in British and Swedish Historical Cultures. In: *The Holocaust-Post-War Battlefields. Genocide as Historical Culture*. Eds.: Ulf Zander and Klas-Göran Klarsson. Sekel Bokförlag, Malmö, 2006. 361–368.

²³ A becslések közül a leginkább részletezett az annak alsó határa mellett pálcát törő elemzés:

<https://www.webcitation.org/6EpJBbV6n?>

[url=http://www.redcross.se/Documents/Specifikation_antalet_raddade_Vitabussarna.pdf](http://www.redcross.se/Documents/Specifikation_antalet_raddade_Vitabussarna.pdf)

²⁴ Swen Radowitz: *Schweden und das „Dritte Reich”*, i. m., 576.

²⁵ Sune Presson: Folke Bernadotte and the White Buses. *The Journal of Holocaust Education*, 2000/23. (9). 237–238. (a tanulmány további megjelenési helye: In: *Bystanders to the Holocaust. A Re-evaluation*. Eds. David Cesarani, P. A. Levine. Frank Cass, London, 2002.)

²⁶ Ben Shephard: *After Daybreak. The Liberation of Belsen*. Pimlico, London, 2006. 150.

²⁷ Steven Koblik: *Te Stones Cry out*, i. m.

²⁸ Ingrid Lomfors: Veränderliche und Unveränderliche schwedische Flüchtlingspolitik während des Zweiten Weltkrieges. In: *Schweden, die Schweiz und der Zweite Weltkrieg. Beiträge zur interdisziplinären Symposium des Zentrums für Schweizerstudien an der Universität Örebro*, 3 0.09-02.10.1999. Hrsg.: Iréne Lindgren, Renate Walder. Peter Lang Europäischer Verlag für Wissenschaften, Frankfurt am Main–Berlin–Bern–Bruxelles–New York–Oxford–Wien, 2001. 230–232.

²⁹ Az adatbázis kb. 800, Magyarországról elhurcolt személy video-életinterjúit tartalmazza, melyeket 1992-2010 között készítettek velük. Az adatbázis magyar szempontú értő használatára és az interjúk kritikájára lásd: Pető Andrea: „A holokauszt digitalizált emlékezete Magyarországon a VHA gyűjteményében”. In: *A holokauszt Magyarországon hetven év múltán*. Szerk. Kovács András – Randolph L. Braham. Múlt és Jövő, Budapest, 2014. 220–221.

³⁰ A Bernadotte-transzport magyar kontingense történetének feltárása nem jelen tanulmány témája, sorsuk alakulásának elemzése további kutatásokat igényel.

³¹ Harald Rundblom: Sweden and the Holocaust from an international page perspective. In: *Sweden's Relations with Nazism, Nazi Germany and the Holocaust. A Survey of Research*. Eds.: Stig Ekman, Klas Åmark. Swedens Research Council, Edsbruk, 2003. 197–243.

A tragikus állapotok, amelyek Bergen-Belsen 1945. április 15-ei brit átadásakor uralkodtak, csaknem leírhatatlanok voltak és sokkolták a brit hadsereg tagjait.³² A barakkokban és azok mellett tehetetlenül tízezer-számra fekvő, csontsovány, beteg emberek, jórészt tífuszfertőzöttek közül még a következő hetekben is napi több ezer hunyt el (csak a felszabadulás utáni két hétben 14 000 ember).³³ Okként a koncentrációs táborbeli kínzások utóhatásait, bántalmazásokat, éhínség, fertőzéseket a gyógyszerhiányt,³⁴ vagy az SS elmenekülése utáni gyakori túlevést nevezhetjük meg. A brit parancsnokság Glyn-Hughes tábornokot, a második brit hadsereg orvosát jelölte ki e probléma-komplexum kezelésre. Első intézkedéseként a fertőzések továbbterjedésének megfékezésére azonnal karantént vontak a hatalmas láger köré. Az április 15-ei brit bejövettelkor a táborban fekvő 10 000 hullát, majd a következő hetekben további ezreket pedig emésztőgödrökben folyamatosan elégették.

Ehelyütt nincs mód kitérni arra sem – hiszen evidencia –, hogy mindez milyen jelentős mértékben alakította a háború utáni Nyugat Németország-képét, és adott utólagos magyarázatot arra, miért volt szükség a hitleri birodalom kíméletlen elpusztítására sok tízezer szövetséges katona és polgári lakos elpusztulása árán.³⁵ Érdekes azonban hangsúlyozni, hogy a nyugati közvélemény a brit sajtó- és filmhíradó tudósítások révén 1945 áprilisától napi közelségbe került Bergen-Belsennel. Ehhez elsősorban a lágerkomplexum összetett volta és az ekkor 80 000 főnyi, jórészt beteg vagy haldokló táborlakó látványa járult hozzá. Az összes, 1944/1945-ben felszabadított koncentrációs tábor közül itt tapasztalták a legrosszabb körülményeket. Tony Kushner brit történész hangsúlyozza: ahhoz, hogy valódi tudássá váljon, majd a holokauszt szimbólumává, fontos szerepe volt, hogy az angolszász erők értéke el a tábort és nem a szovjetek. A Vörös Hadsereg által felszabadított keleti megsemmisítő táborok a nyugati közvéleményt kevésbé érdekelte, mert azt gondolták, a sztálini Szovjetunió mindent meghamisít vagy eltúloz.³⁶ Ugyanezt saját katonáik, orvosaik és ápolóik szavairól már nem mondhatták el, s Belsen szinte azonnal fogalommal lett a rendkívül sok újságriport, fotóriport,

³² A tábor felszabadításáról és az azt követő állapotokról elsősorban lásd: Joanne Reilly: *Belsen. The Liberation of a Concentration Camp*. Routledge, London, 1998.; Hagit Lavsky: *New Beginnings: Holocaust Survivors in Bergen-Belsen and the British Zone in Germany, 1945–1950*. Wayne State University Press, Detroit, 2002.; *Remembering Belsen: Eyewitnesses record the Liberation*. Eds.: Ben Flanagan and Donald Bloxham. Vallentine Mitchell, London–Portland, 2005.

Belsen 1945: New Historical Perspectives. Eds. Bardgett, Suzanne, and David Cesarani. London: Vallentine Mitchell, 2006.; Ben Shephard: *The Long Road Home: The Aftermath of the Second World War*. London, 2010.; Mark Celinsack: *Distance from the Belsen Heap. Allied Forces and the Liberation of a Nazi Concentration Camp*. Toronto-Buffalo-London, University of Toronto Press, 2015.

³³ Ben Shephard: *Belsen*, i. m.

³⁴ E periódus döbbenetes gyógyszerhiányáról és orvosi eszközhiányáról, (amely nagyban hozzájárult a svédországi rehabilitáció megindításához) tanúskodik: Recorded Issues of Medical Equipment of Belsen Camp During The Forst Monnth 17 Apr.-14 May, 1945. Medical and General Reports submitted by HQ. Second Army. The Wiener Library, Archives OSP 0332.

³⁵ Ezzel kapcsolatban lásd: Ulf Zander: *The Holocaust on Post-War és Belsen in History and Memory*, i. m., 348–349.; A brit hadsereg és a nyomukban járó kiegészítő személye tálal készített fénykép- és filmfelvételek többsége, amelyek számos, 1944-ben a Magyar Királyság területéről elhurcolt túlélőt hitelesen ábrázol, ma a londoni Imperial War Museumban kutatható, egy részük megtekinthető itt: https://www.iwm.org.uk/collections/search?query=bergen%20belsen%20liberation&items_per_page=10&submit=&page=26

³⁶ Pl. Majdanek 1945 júliusi felszabadításáról a BBC nem is tudósított helyben, mert ők maguk sem hitték el, amit a szovjet hírek bementek és nem tartották érdemesnek egyáltalán odamenni Tony Kushner; *The Holocaust and the Liberal Imagination*. Blackwell. Oxford-Cambridge (USA), 208–209.

jelentés és film közzétételével.³⁷ A Daily Mail című vezető brit napilap még könyvet is kiadott az év nyarán Bergen-Belsenről, akkora volt iránta társadalmi érdeklődés.³⁸

Általános szakértői vélekedés szerint brit és amerikai lakosság, de általában a nyugati közvéleménynek a náciizmus barbarizmusával szemben érzett általános szkepticizmusa, tartózkodása egyértelműen elsősorban a Belsenből közölt hírekkel és felvételekkel – köztük sok magyarokról szólóval – szűntek meg. Bergen-Belsen e „hitelesnek”, „megkérdőjelezhetetlennek” látott történeti bizonyítékok felhalmozása és társadalmi megtapasztalása nyomán néhány évvel, történeti léte után a nyugati civilizáció történeti emlékezetének³⁹ részévé is vált, amely két-három évtized múltán véglegesen beolvadt a civilizáció szerves részét képező, csaknem homogénnek tekinthető holokauszt-képébe és -kánonba.⁴⁰ Még Susan Sontag, a huszadik századi fotóelmélet legjelentősebb alakja is leszögezte, mennyire fontosak voltak számára ezek az ekkor látott belseni felvételek a fényképészet szerepfelfogását illető gondolkodása szempontjából,⁴¹s ezen „autentikus”, kendőzetlen fényképkockák hatása nemcsak a holokauszt történetképének és emlékezetének, de magának a fotóriport műfajának megváltozásához is vezetett.⁴²

Ilyen módon sajnós elmondhatjuk, hogy a megsemmisítő táborok legfontosabb bizonyítékai, valamint a genocídium első bizonyítékai egyaránt magyar deportáltakhoz, magyar történeti forrásokhoz kötődnek (vesd össze: Auschwitz Album).

Ebben a helyzetben a britek hamar felismerték, hogy a túlélők java részének mentális és fizikai rehabilitációra van szükségük, amelynek várható hatásaira már egy UNRRA⁴³-jelentés is felkészítette.⁴⁴ Ugyanakkor csak néhány orvost, főleg pedig önkéntes medikus hallgatókat, valamint néhány pszichiátert tudtak a csakhamar DP-táborra⁴⁵ változó bergeni embertömegben bevetni. Emellett maguk a túlélők is terápiás kezelést alkalmaztak magukkal

³⁷ A kérdés első számú szakértője, Tony Kushner szerint Belsen és más táborok további hatást váltottak ki a brit társadalomban a háború utáni években. Többek között igyekeztek politikai tőkét kovácsolni belőlük. Például igyekeztek a túlélő zsidóság egészét összemosni a cionizmussal, amely ellen Palesztinában küzdelmet folytattak, vagy éppen a barbár náci rémtetteket párhuzamba állították a hidegháborús politika jegyében az ugyancsak totális diktatúrában élő Szovjetunióval. Mindez a zsidóság szenvedései iránti érzéketlenséghez vezetett, miközben az SS lágerrendszerének barbarizmusát nem tagadták meg. Lásd elsősorban: Kushner: *The Holocaust and Liberal*, i. m.; Tony Kushner: *The Impact of the Holocaust on British Society and Culture*. *Contemporary Record*, 1991/Autumn (5), 349–375. és Judith Petersen: *Belsen and a British Broadcasting icon*. *Holocaust Studies*, 2015/1. (13), 19–43.

³⁸ *Lest we forge: the horror of the Nazi concentration camps revealed for all time in the most terrible photographs ever published*

³⁹ A Jan Assmann kultúrákutató paradigmája szerinti forró emlékezet része, a kommunikatív és a kulturális emlékezet határmezsgyéjén leledzve, vagyis olyan történeti emlékezetévé vált, amikor a jelennel, a szóbeli emlékezettel még szoros viszonyban van, de már egyértelműen történeti múltként tekintünk rá és az ezt körülvevő érzelmek már erősen tompultak vagy megszűntek. Lásd: Jan Assmann: *A kulturális emlékezet. Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrákban*. Atlantisz, Budapest, 2004, 1–324. Lásd még: Gyáni Gábor: „Kollektív emlékezet vagy történetírás?” In: *Emléknymok*. Szerk.: Szűcs Gábor. Bolyai Műhely Alapítvány, Budapest, 2014. 91–97.

⁴⁰ Daniel Levy-Nathan Sznajder: „Határtalan emlékezés. A holokauszt és a kozmopolita emlékezet kialakulása.” In: *Transznacionális politika és a holokauszt emlékeztörténete*. Szerk.: Szász Anna – Lujza-Zombory Máté. Befejezetlen Múlt Alapítvány, Budapest, 2014. 148–166.

⁴¹ Susan Sontag: *On Photography*, Allan Lane, London, 1978, 20–21.

⁴² Ulf Zander: *The Holocaust on Post-War és Belsen in History and Memory*, i. m., 348.

⁴³ United Nations Relief and Rehabilitation Administration, az ENSZ Segélyezési és Újjáépítési Hivatala.

⁴⁴ Bend Shepherd: *Belsen*, i. m., 135.

⁴⁵ DP=Displaced Persons Camps: átmeneti gyűjtőtáborok, a felszabadított koncentrációs táborok túlélői számára, amely a hazatérést segíti és készíti elő. A belseni DP-tábor állapotaira vonatkozóan egyedülálló fényképválogatás: Zippy Orlin: *Jewish Displaced Persons in Camp Bergen-Belsen, 1945–1950. The Unique Photo Album of Zippy Orlin*. NARA-USHMM, Amsterdam, 2003. Az itteni átmeneti gyűjtőtábor históriájára elsősorban: Hagit Lavsky: *New Beginnings*, i. m., és Nicola Schlichting: „Öffen die Tore von Erec Israel. Das Jüdische DP-Camp Bergen-Belsen, 1945–1948. Stiftung niedersächsische Gedenkstätten, Nürnberg, 2005.

szemben: a családi kapcsolatok megkeresése, az ismételt zsidó közösségi érzés felélesztése és az általános, szabad emberi kapcsolatok megélése ugyanis ezt jelenti.⁴⁶

Voltak azonban olyan foglyok, akik számára mindezen lehetőségek kevésnek bizonyultak, jóllehet a felszabadult magyarok roppant hálásak voltak a szabadság első időszakában újra megtapasztalt normális emberi viszonyokért, ellátásért. „Minden jóval elhalmozták” őket – közölte egyikük.⁴⁷ Számukra a svéd mentőakció újabb fordulata hozott pozitív fordulatot. 1945 május derekára ugyanis ismertté vált körökben a heteken át folyó a Bernadotte-mentőakció sikere. Immár, az európai háború végleges befejeződését követően szövetséges nagyhatalmak az UNRRA-n keresztül fordulhattak a svéd kormány felé azzal a kéréssel, hogy a Svéd Vöröskereszt bevonásával szervezzen meg újabb, az eddigieknél is nagyobb számú, hozzávetőlegesen 10000 felszabadított koncentrációs táborbeli deportált Svédországba szállítását gyógykezelés és rehabilitáció céljából.

Útvonalak

A svéd kormány anyagi támogatásával a svéd Civil Védelmi Bizottság, a Svéd Vöröskereszttel karöltve elhatározta, hogy a Németország-szerte tízezerrel elfekvő, különféle nemzetiségű felszabadult rabok közül hat hónapos szanatóriumi időre Svédországba szállít beteg embereket. A rögvest, Lübeck központtal felállított menőiroda fontos célja volt, hogy lehetőleg szerint komplett családok is köztük legyenek és egyben maradjanak. Ez azt jelentette volna, hogy ha egy beteg gyerek svédországi rehabilitációs elhelyezést nyert, akkor adott esetben az anyját és a gyermek testvéreit is vele együtt elszállították. Amennyiben a szülők nem éltek, úgy a legközelebbi élő és elérhető hozzátartozó mehetett velük.

E nemes cél maradéktalan tető alá hozása Bergen-Belsen esetében azonban nem működött, egész egyszerűen a táborban sínylődő betegek nagy száma miatt, akik tömegesen különféle nyelveken sírva könyörögtek, hogy vigyék el őket a skandináv királyságba.⁴⁸ Mivel a mentőakció célja kezdettől fogva Bergen-Belsenre fókuszált, hiszen egyrészt a legnagyobbak egyike volt, másrészt e tábor vált a „náci barbarizmus szimbólumává”, ezért nem meglepő, hogy az 1945. június 23. és július 25. között lezajlott svéd kiszállítások mindösszesen 9273 utasa közül 7000 fő éppen innen verbuválódott. A bergeni 7000 menekült személynek mintegy egyharmada volt élet-halál között, csontsovány, és végzetesen fertőzött állapotban, és csak egyharmaduk volt tűrhető állapotban.⁴⁹ Többségük magyar és lengyel személy volt, kisebb részben francia, holland, cseh, szlovák, osztrák, sőt orosz, olasz, görög é jugoszláv és német túlélők voltak.⁵⁰ Fontos körülmény, hogy túlnyomó többségben nőkről van szó, elsősorban azért, mert prioritást élveztek: az SS lágerében átélt fizikai megpróbáltatások őket jobban kikezdték, másrészt pedig az anyák nem tudtak elszakadni gyerekeiktől, így együtt utaztak gyermekeikkel. Ebből adódóan a felhasznált forrásaik zöme is nőkhöz kapcsolódik.

A források szétszórtsága és töredékessége, valamint kutatásunk kezdeti szakaszának volta igen nehezíti teszi, hogy összefoglaló képet adjunk a Belsenből svédországi rehabilitációra kerül magyar foglyok útvonalairól. Nem könnyíti meg a helyzetet az sem, hogy a holokauszt angolszász szakirodalma az utóbbi évekig úgyszólván hallgatott e kérdésköréről, mert – Ben Shephard brit történész vélekedése szerint – az angolszász történészek nem voltak képesek

⁴⁶ Ben Shephard: *Belsen*, i. m., 137.

⁴⁷ 3280. számú DEGOB-jegyzőkönyv. Itt jelzem, hogy a DEGOB-jegyzőkönyvek fennmaradt eredeti példányai Budapesten, a Magyar Zsidó Múzeum és Levéltárban (MZSML), másolatai (kiegészítve z MZSML-ben nem lévő példányokkal) a Holokauszt Emlékközpont Gyűjteményében érhetőek el. A jegyzőkönyveket adatbázisba rendezték és anonim formában kutathatóak. Lásd: www.degob.hu

⁴⁸ Ben Shephard: *Belsen*, i. m., 147.

⁴⁹ Ben Shephard: *Belsen*, i. m., 148.

⁵⁰ Ehelyütt érdemes megemlíteni, hogy mindegyik nemzetiségű fogolycsoport relációjában sok tucat oral history-életinterjú rejt az Amerikai Egyesült Államok Holokauszt Emlékmúzeuma (USHMM) Oral History-gyűjteménye és az USC Shoah Alapítvány videointerjú-adatbázisa. Utóbbit a budapesti Közép-Európai Egyetem Könyvtárban (CEU Library) kutattam, ezúton is köszönöm a munkatársak segítségét!

levetközni a háború jelentős szakaszában, 1943 tavasza előtti semleges, de náci-szimpatizáns svéd politika iránti ellenszenvüket, s ebbe a képbe nem illett a hős skandináv nép narratívája vagy toposza.⁵¹ Mindehhez elsődleges forrásként az ún. ego-dokumentumok szolgálnak, vagyis az énközpontú narratív elbeszélések. Fontos hangsúlyozni, hogy eme források a maguk szubjektivitásában nagyon kevés adatot, évszámot közölnek, éppen ezért tanulmányom következő része nem is rájuk épít, hanem a nagy egészből kiszedett túlélői vallomások alapján az odaút, az ottlét és a hazautazás élményét és emlékezetét kívánja körüljárni. E személyes kútfők nyomán úgy látszik, hogy a belseni magyarok minden csoportjából kerültek a skandináv államba. Férfiak, nők, gyermekek, sőt, ritkán egész családok is; a volt Ungarnlager lakói is és munkatáborosok; 1944 decemberében idekerült, jórész budapesti munkaszolgálatos férfiak, valamint a stráshofi magyarok tagjai ugyanúgy, mint az 1945-ben keletebbre fekvő koncentrációs táborokból Bergen-Belsenbe deportált, borzalmas állapotú, többségében korábban Auschwitzba hurcolt, itt kényszermunkára hajtott vidékiek.⁵²

A megvizsgált források alapján úgy tetszik, hogy a svéd út fő kiindulópontja Bergen-Belsen volt. A tábor angolszász átvétele után az egyik katonai laktanyát három épületből álló kórházzá alakították át, emellett létesítettek egy „gyerekkórházat” is, melyekben azonnal megkezdődött a gyógyítás. A legfontosabb a tífuszjárvány és a TBC felszámolása volt, és az alapvető gyógyszerekkel (penicillin) való azonnali ellátás.⁵³ Voltak, akiket átvittek a tábortól 20 kilométerre fekvő Celle kisvárosba, ahol hasonló orvosi körülmények várták a volt foglyokat, mint Belsenben. Mindkét helyszínen, a tavasz és a nyár folyamán brit, belga és holland orvostanhallgatókat, vagy rezidenseket küldtek ide gyakorlatra, illetve jelentkeztek önkéntesként, hogy pótolják a nagymértékű orvoshiányt.⁵⁴ A kórházban a brit korona alá tartozó távoli államok fiai és lányai gyógyították lelkiismeretesen magyar zsidók százait is.⁵⁵ Grünwald Franciska 22 éves budapesti lány is Cellébe került. A 22 kilogrammra fogyott fiatal hölgyet hastífusszal és flekktífusszal is kezelték, de egyebek között a keze is annyira fertőzött volt, hogy az orvosok az amputációt helyezték kilátásba. Az idekerült belga orvostanhallgatók mégis megmentették. Úgy emlékezett, hogy állapota miatt a medikusok „kötelezték” őt, hogy részt vegyen a vöröskeresztes rehabilitációs csoportban.⁵⁶ Révész Gáborné túlélő és mások viszont arról tettek említést, hogy ez csak egy lehetőség volt, aminek híre terjedt a lágérben. Sokan, így ő is az áprilisban megalakult magyar lágérgenítő befolyásos jólétesült tagjaitól nyertek információt és csaptak le a lehetőségre.⁵⁷ Voltak, akik a brit kórházi lábadozás első

⁵¹ Ben Shephard: *Belsen*, i. m., 150.

⁵² A táborrendszernek a Kasztner-csoporton túlmenő magyar vonatkozásaihoz elsősorban: Dénes György: *Az Ungarnlager (Bergen-Belsen)*. In: *Weiczner Jenő: „Ez most a sorosod, kiüldözött zsidó”*. Napló, 1944–1945. Wesley János Kiadó, Budapest [2014], 267–282.; Huhák Heléna–Szécsényi András: *Táborok tükrében. A Székely-család levelei a munkaszolgálat és deportálás idejéből*. Budapest, Holocaust Közalapítvány, 2014.; Stephanie Billib: »Infolge eines glücklichen Zufalls ...« Das Ungarnlager in Bergen-Belsen von Dezember 1944 bis April 1945. In: *Bergen-Belsen. Neue Forschungen*. Hrsg.: Habbo Knoch und Thomas Rahe. Göttingen, Wallstein, 2014. 92–107.

⁵³ A tragikus fizikai állapotokról egy svéd transzportra felkerült magyar lány visszaemlékező szavaiból nyerhetünk igen plasztikus képet. Löw Dóra visszaemlékezése. Holocaust Emlékközpont, Gyűjtemény. Ltsz. 2011. 887.1.

⁵⁴ Részletesebben: Joan Reilly: *Belsen*, i. m. és Shephard: *Belsen*, i. m. Szemléletes példát nyújt az orvosi tevékenységről egy ott, egyebek között magyar túlélőket is gyógyító angol orvostanhallgató emlékezése: Michael John Hargrave: *Bergen-Belsen 1945. A Medical Student's Journal*. Imperial College Press, London, 2014.

⁵⁵ A medikusok és ápolók által közvetlenül megtapasztalt tömeges, sokkoló élmények rájuk is kihatottak. Beszámolóik az üldözöttekkel kialakított emberi viszonyokról is tanúskodnak. A magyar foglyok legelső szociális viszonyai az orvosok és ápolók irányában szövődtek. Remembering Belsen, i. m., 21–60. és Muriel Knox Doherty: *Letters from Belsen. An Australian Nurse's Experiences with the Survivals of War*. Eds. Judith Cornell, Lynette Russell. Allen & Unwin, St. Leonards, 2000.

⁵⁶ Franciska Koltai-interjú. USC Shoah. Code: 24938. Készítés ideje: 1997.

heteiben, pletykákból értesültek e lehetőségről.⁵⁸ Mások, mint Widder Erzsébet szintén kórházban, a bejáró angol katonáktól nyert információt. Ő és közeli lágertársai sem tudták, mi lesz ott, de gondolták, „menjünk, Svédország egy jó hely.”⁵⁹ Az is előfordult, hogy valakit elcseréltek: a 19 éves Barta Klára budapesti lakos az angol kórházban összeismerkedett egy másik lánnyal, Decker Margittal, aki nem akart menni; ekkor nevet cseréltek, s Decker Margit nevére került el a skandináv országba.⁶⁰ Bácskai Magda 18 éves volt ekkor: őt 1945 március közepén Ravensbrückből vitték Belsenbe, ahol legyengült állapotában azonnal tifuszt kapott. A felszabaduláskor, 33 kilósan sikerült elkerülnie, hogy a feltört SS-élelmiszerraktárakból ne fogyasszon annyit, ami a halálához vezet, s amely jelenséget ő maga a következő napokban százsámra látott, mert az emberek az éhségtől „valamiféle módosult tudatállapotban voltak”. Testvérével együtt néhány napon belül szanatóriumba került. Emlékezése szerint az orvosoktól és önkéntes medikus hallgatóktól értesült arról, hogy „vagy 6 hónapos svájci szanatóriumba, vagy 3 hónapos svédországi szanatóriumba lehet menni.”⁶¹

A túlélők zavarodottak voltak, az ismeretlen lehetőség ambivalens érzéseket váltott ki belőlük. Ezt tetézhette az említett információk elégtelen volta, de az is, hogy többségük hónapok óta zsúfoltságban, úton, barakkokban töltötte idejét és pihenni akart, nem utazni. Kertész Lillynek például lett volna lehetősége az egyik, Svédország felé tartó teherautóra feljutni, de az utolsó pillanatban inkább megszökött.⁶²

A teljesen legyengült, flekktífuszos személyek közül persze nem is mindenkinek jutott hely. Egy csalódott férfi nem sokkal később keserűen emlékezett: „A svédek meghívtak hazájukba 50.000 magyart azzal, hogy az ellátásukról és ruházatukról gondoskodnak. Akik már bírtak járni, azok el is mentek. Nekem fájó szívvel le kellett erről a szép útról mondanom, mert még egészségi állapotom nem engedte. Felgyógyulásom után a cseh-szlovák transzporttal hazamentem.”⁶³ Szebeni Erzsébet is szeretett volna Svédországba jutni, de ő helyette a lüneburgi állami kórházba került április második felében, majd a brit katonai egységek visszavitték Belsenbe a kiutazás céljából, amit végül (feltehetően a telítettség miatt) az utolsó pillanatban visszamondtak.⁶⁴

A kórházakban nyilvántartották őket és a beutalókhoz egyfajta űrlapot kaptak személyi igazolvány gyanánt. Az UNRRA és a Svéd Vöröskereszt munkatársai elé a brit hadsereg nem gördített akadályt. Önálló barakkokban⁶⁵ különítették el a ”svédek”. A regisztráció után néhány nappal, hatékonyan szervezték meg a kiszállításokat. Van adat arra is, hogy gyermekek számára búcsúünnepséget rendeztek ez alkalomból.⁶⁶ Sokakat ekkor ideiglenes elszakítottak édesanyjuktól is, ha ez orvosilag indokolt volt.).

A foglyokat „lazarettvonatokon”, vagy katonai sebesültszállító buszokkal szállították Lübeckbe, Lübeckből pedig a rendszeresített kompjárattal Malmö-be, ritka esetben katonai

⁵⁷ Interjú Révész Gábornéval. Budapest, 2018. január 6. (a szerző birtokában) Megjegyzendő, hogy Révész Gáborné svédországi élményei tárgyát képezik az alábbi dokumentumfilmnek is: *Nagyi projekt/Granny projekt* (rendezte: Révész Bálint, 2017) <https://www.youtube.com/watch?v=Dw8MEG2TVg8>

⁵⁸ Robert Collins: *An Ultimate Value*. Methuen & Co., London, 1951. 94.

⁵⁹ Erzsébet Widder-intejú. USC Shoah. Code: 51295. Készítés ideje: 2000.

⁶⁰ Shönfeld Gyuláné Barta Klára visszaemlékezése, 2007. (Másolat a szerző birtokában), illetve interjú Bartók Istvánné Barta Edittel. Budapest, 2016. október 24. (a szerző birtokában)

⁶¹ Magda Bácskai-intejú. USC Shoah. Code: 51730. Készítés ideje: 2001.

⁶² Kertész Lilly: *Mindent felfaltak a lángok*. Ex Libris, Budapest, 1995. 280–282.

⁶³ 330. számú DEGOB-jegyzőkönyv.

⁶⁴ Interjú Fehérvári Andrásné Szebeni Erzsébettel, Budapest, 2017. január 5. (a szerző birtokában)

⁶⁵ Interjú Hirschler Borbálával, Budapest, 2017. január 16. (a szerző birtokában). Hirschler Borbála svédországi életéről, lokábrunni tartózkodásáról, felépüléséről, gyári munkáról rövid összefoglaló és néhány fénykép található itt: Kelbert Krisztina/Krisztina Kelbert: *Szemtől szemben. Képek a szombathelyi zsidóság történetéből/Eye to Eye With the History of Szombathely's Jewish Community*. Yellow Design Kft, Szombathely, 2016. 283–287.

⁶⁶ Robert Collins: *The Ultimate Value*, i. m., 102–103.

hajóval Stockholmba.⁶⁷ Egy túlélő – kivételes módon – katonai teherautóra emlékezett a Lübecki úton.⁶⁸ A malmói kikötő az a helyszín Bergen-Belsen mellett, amelyet az összes visszaemlékező megemlít. Egy olyan elosztóközpontról van szó, amelyen június-július folyamán mindenki áthaladt (kivéve, akik Lübeckből Stockholmba kerültek), általában néhány éjszakát eltöltve a kikötő szélén ideiglenesen felállított menekülttáborban. Másokat azonnal kórházba vittek az ország közeli településeire, amelyek osztályait karanténnal láttak el, esetenként hetekig, vagy hónapokig ott maradván főként a tífusz, diftéria és a bőrbetegségek kezelésére és sebészeti beavatkozások megtételére.⁶⁹ Így történt Grósz Ibolyával is, akinek emlékezetéből a malmói átszállás kiesett, a lázas, tüdőbeteg asszony első emlékei a lundi kórházhoz kötődtek.⁷⁰ Lübeckhez hasonlóan Malmö-ben is mindenkinek kötelező jelleggel le kellett zuhanyozni és átestek egy fertőtlenítésen is, amelynek során addigi ruházatukat agy elkobozták és elégették. A felnőttek beszámolóiban egy nagy teniszstadion szerepel, amit karanténnal vettek körül – ide vitték őket buszokkal a kikötőből.⁷¹ A gyermekek számára pedig Malmö külvárosában egy nagy kertes házban alakított ki ideiglenes lakhelyet a Vöröskereszt, ahol egyszerre akár 40 gyermek is elfér, mígnem, testileg felgyógyulva svéd családokhoz, vagy táborbeli rokonaikhoz kerülhettek.⁷² Malmöból az egyes fogolytranszportok tagjai több helyre jutottak. A svédek igyekeztek Innentől kezdve az volt a cél, hogy mindenkit szanatóriumba juttassanak el. Akinek egészségi állapota kórházi kezelést, műtétet igényelt, azok jellemzően egy Malmö környéki kórházba kerültek néhány hétre, és csak ezután szanatóriumokba.

A szanatóriumok egyúttal menekülttáborok/átmeneti táborok és gyűjtőtáborok is voltak, melyek leginkább a kontinens ekkori DP-táboraira emlékeztettek, azzal a különbséggel, hogy itt a fő cél a gyógyulás volt, nem pedig a huzamosabb ideig való ellátás és felkészítés a hazautra. Mindazonáltal a svéd gyűjtőtáborok illeszkednek az 1945 és 1952 között Európa szerte működő hontalanok, illetve repatriálásra várók átmeneti lakhelyei sorába, amelyekben ekkoriban több tízezer Magyarországról deportált túlélő várta sorsa jobbra fordulását.⁷³ A jelenlegi kutatási eredmények alapján⁷⁴ a következő településekre vittek Belsenből magyarokat: Bilinge, Stockholm, Visingsö, Sigtuna, Billingen, Eskilstuna, Lokabrunn, Växjö, Göteborg, Örebro, Alingsås, Ribbingelund, Karlstad, Kalmar, Landskrona, Österkorsberga, Risbrunn, Almhult, Lund, Katrineholm, Uppsala, Norköping. Látható, hogy a bergen-belseni transzport és a Bernadotte-transzport közti összefüggések a helyválasztásban is megnyilvánultak. A Svéd Vöröskereszt, legalábbis részben, nyilvánvalón a tavasz során bejárattott helyszínekre telepítette a bergen-belseni magyar, lengyel, francia, német, osztrák, cseh, szlovák, holland stb. deportáltakat.

⁶⁷ Interjú Révész Gábornéval. Budapest, 2018. január 6. (a szerző birtokában)

⁶⁸ 3361. számú DEGOB-jegyzőkönyv.

⁶⁹ Eva Lefkovits-interjú. USC Shoah. Code: 8892. Készítés ideje: 1996.

⁷⁰ Ibolya Varga-interjú. USC Shoah. Code: 51697. Készítés ideje: 2001.

⁷¹ Lásd például: Halász Miklósné sz. Márton Klára visszaemlékezése. 30–32. Holokauszt Emlékközpont, Gyűjtemény. Ltsz. 2014.16

⁷² Robert Collins: *The Ultimate Value*, i. m., 118.

⁷³ Magyar vonatkozásban történelméről Dunai Andrea összefoglaló írásain kívül szakirodalom nem áll rendelkezésre. Dunai Andrea: Élet a galutban. Magyar-zsidó „hontalanok” (Displaced Persons) a nyugati megszállás övezetében. *Múlt és Jövő*, 2010/2, 58–82.; Dunai Andrea: Displaced Persons. Magyar zsidó „hontalanok” a nyugati megszállási övezetben. In: *Tanulmányok a holokausztról*, V. Szerk.: Randolph L. Braham, Balassi, Budapest, 2011. 335–372.

⁷⁴ Elsősorban a már említett DEGOB, az USC Shoah, valamint az USHMM videointerjú-adatbázisai alapján, melyek összesen, hozzávetőlegesen 100 svédországi magyar túlélő életinterjúit, jegyzőkönyveit rejtik. Ehhez járulhat hozzá a Gedenkstätte Bergen-Belsen életinterjú-adatbázisa is. Fontos hozzátenni, hogy a felsorolás nem teljes, bizonyára számos másik (eddig nem beazonosított) városban voltak magyar gyógykezeltek. Minderre a további kutatások hozhatnak megnyugtató eredményeket.

A táborba telepítések nagy tömegben történetek a Bernadotte-akció során használt jellegzetes fehér és szürke színre festett, oldalukon nagy vöröskereszt-emblémát ábrázoló közepes méretű buszokkal. Grünwald Franciska például 1945 július elején háromszázad magával került ily módon Malmöből Lokabrunnba.⁷⁵ A svédországi táborok jellemzően kisvárosokban, vagy vidéki városokban voltak, elsősorban zöldövezetben vagy erdők mellett. A táborok helyszínéül többnyire iskolaépületek szolgáltak, de előfordult, például Lokabrunnban, vagy Karlstadban, hogy ún. emeletes „villaépületekben” nyertek elhelyezést, vagy katonai táborban (Jonköping), ahol ez előbb említettekénél kényelmetlenebb körülmények voltak. Az iskolaépületek egyes termeiben egyszerre 4-5 és 30 személy közötti létszámot helyeztek el, tiszta, jó körülmények között.⁷⁶ Állandó felügyelet alatt álltak, és a beszámolók szerint a gyógyszeres kezelések, a tápláló, egészséges ételek megfelelő szintű adagolása révén rövid időn belül visszanyerték a deportálás előtti alakjuk egy részét. A terület valódi táborként funkcionált, amennyibe tilos volt elhagyni annak területét, napirend érvényesült, amelynek áthágásáért előzetes engedélyt kellett kérni a táborvezető orvostól, vagy az osztályfelelős orvosától, kisebb ügyekben a „lottáktól”. Mindezt a Vöröskereszt szigorúan felügyelte. Az első időkben még a kertbe/udvarra is tilos volt kimenni a fertőzésveszély miatt, majd 1945 augusztusától, ahogyan az egészségügyi állapotuk engedte, kimehettek az adott városba, parkba stb. A vizsgált emlékezések alapján elmondható, hogy szinte minden menekült egynél több település táborában lábadozott 1945 és a következő év során. Jelentős részük 3–4 helyen is megfordult. Mindezt attól függően osztotta be a Vöröskereszt, az illetőnek milyen szintű és típusú orvosi ellátásra és ápolásra volt szüksége, illetve éppen holt volt megfelelő orvosi ellátás és önkéntes személyzet: előfordult, hogy akár 4–5 szanatórium-táborban is megfordult az illető, minél jobban voltak, az állapotoknak megfelelő szanatóriuma vitték át őket.

Utazás Bergen-Belsenből Svédországba: az öröm és trauma élményei

Június 19-én hagyta el az első vöröskeresztes vonatszerelvény Belsent és ért csakhamar 350 utasával Lübeck tengerparti kiötvárosába érkeztek. Amint korábban említettük, a későbbiekben ugyanez a metódus ismétlődött a többiekkel: teherautóval, busszal, vagy vonattal idehozták őket. Lübeckben érve még ne nem tudták, mi vár rájuk, az izgalom a belseni kórház hetei után további ambivalens érzelmeket csalt elő belőlük. Zinner Tibor naplójában például több ízben leírta, hogy június 23-ai elutazásukkor tudomása szerint „üdülni” viszik őket, ezzel az elmúlt hónapok „angol flegmája”, a „lassított mozifelvétel”-szerű idő végre gyorsulni látszik, megtelik várakozással tartalommal.⁷⁷ Lübeckben azonban nem a sokak által várt Kánaán fogadta őket. Az egykori hanzavárosban egy előre felállított zuhanyozóban kötelezően meg kellett fürödniük, akik maguktól erre nem voltak képesek, azokat megmosdatták, mielőtt a malmői kompra szállhattak volna. Mind a buszokon, mind a hajók fenekében többségében nem ülő-, hanem fekhelyek volta kialakítva. A magyar utazó nők különféle tanúságtételeiben rendre megemlézték, hogy az útjukon őket végigkísérő vöröskeresztes ápolónők, a „lották” ugyan jóérzéssel, de meglehetősen hidegen bántak velük. Leginkább az okozott körülmény általános problémát, hogy Lübeckben egyből fertőtlenítésen, mosdáson és elsődleges orvosi ellátáson estek át, melyek hideg volta önmagában is emlékeztette őket a koncentrációs táborbeli brutális és inhumánus emlékekre. Sokak számára ezek a csaknem nyílt színi, tömeges zuhanyozások, hovatovább egyes ruhadarabjaik nyílt színi elégetése, illetve idegen orvosok előtti kényszerű és csoportos vetkőzések, vagy a megtört testre ömlő hideg víz fájdalma traumatikus élményt jelentettek.⁷⁸ Márton Klára

⁷⁵ Franciska Koltai-interjú. USC Shoah. Code: 24938. Készítés ideje: 1997.

⁷⁶ Erzsebet Widder-interjú. USC Shoah. Code: 51295. Készítés ideje: 2000.

⁷⁷ Zinner Tibor naplója. Holokauszt Emlékközpont, Gyűjtemény. Ltsz. 2011.169.4

⁷⁸ Ulf Zander: *The Holocaust on Post-War és Belsen in History and Memory*, i. m., 359. és Ben Shephard: *Belsen*, i. m., 148.

memoárjában három hatalmas sorról értekezik, ami a kikötőben várta őt és sorstársait. Az elsőben fürdették őket az említett módon, a másodikban szappant és fogkefét kaptak, míg a harmadikban osztották a tiszta ruhát.⁷⁹ Ha a vallomásokat összevetjük a korabeli svéd filmhíradó-felvételekkel, megelevenedik a vizsgálatok – természetesen nem szándékos – inhumanitása: e kendőzetlen őszinteséggel készült felvételeken a még járásképtelen, gyenge foglyokat is levetették az orvosok, ápolónők és saját fogolytársaik elé; jól kivehetőek a félelem, bizonytalanság és szégyenérzet jelei a magukat eltakarni igyekvő, nemegyszer síró-jajveszékelt egykori magyar zsidó foglyok arcán.⁸⁰ További érdekesség, hogy ezeken a filmkockákon nagyon hasonló képsorokat látunk, mint a Bernadotte-mentőakció dániai és malmói menekülttáborában rostokoló, orvosilag megvizsgált nőkről készített felvételeken.⁸¹ Mivel ez utóbbiak többsége nem zsidó, hanem skandináv keresztény felszabadult koncentrációs táborbeli rab volt, kijelenthető, hogy a vöröskeresztesek nem faji alapon tanúsítottak minduntalan a teljes ellátás mellett bizonyosfajta közönyt, praktikus keménységet, hanem egyfajta „északi mentalitásnak” nevezhetjük mindezt. A lübecki kikötőbe való szállítás során egyébként ugyanazokat a fehér buszokat használták, amit a Bernadotte-akció során is.

A hajóúton a vöröskeresztes személyzet részéről ugyancsak számos érzéketlenséget tapasztalhattak. A visszaemlékezők szavaiból azonban úgy tűnik, ez sem volt tudatos: a zsúfoltság, helyhiány okozta feszültség manifesztálódott kissé nyers mentalitásban, azonban a gyakran félhalott, mentális és fizikai nehézségekkel egyaránt küzdő emberekben mély nyomokat, sebeket hagyhatott. A feszültséget a bizonytalanság is generálta: nem tudták, mi vár rájuk, nem beszéltek svédül, félték a jövőtől. A legtöbben letargiába estek. A családtagok együtt akartak maradni, utazni, de egy-egy kabinban sokszor nem fértek el, és ezért ezt nem engedték meg számukra, ami veszekedéshez, értetlenséghez vezetett.⁸² Összességében elmondható, hogy a hajóban fekvő, vagy ülő, testi-lelki sérült emberek meglehetősen meggyötört állapotban érkeztek Malmóbe.⁸³

A túlélői narratívákban azonban a svédországi megérkezés, majd az első napok utáni tartós élmények már egészen más hangokat nyitottak meg.

„Nagyon szép életünk volt.” Életkörülmények Svédországban

A túlélői ego-dokumentumokban számos információt találhatunk azzal kapcsolatban, hogyan élték meg e különös fél-létben való hónapokat, éveket. Az évekkel később íródott memoárokból, vagy évtizedekkel későbbi életinterjúk során legtöbben (ahogyan az ismert is), az egykori szenvedésükhöz, a koncentrációs tábori rablétükhöz képest viszonyítottak, alkottak véleményt a svédországi időszakokkal kapcsolatban.⁸⁴

79

Halász Miklósné sz. Márton Klára visszaemlékezése. 30-32. Holokauszt Emlékközpont, Gyűjtemény. Ltsz. 2014.16

⁸⁰ Swedish Red Cross Aid for prisoners in Germany. USHMM 1945. 2004.714.1. RG Number: RG-60.4112. Film ID: 2740.

⁸¹ Lásd először: Swedish Red Cross Aid for prisoners in Germany, 1945. USHMM 2004.714. RG Number: RG-60.4111. Film IDs: 271–274; Swedish Red Cross Aid for prisoners in Germany. USHMM 2004.714.1 | RG Number: RG-60.4111. Film ID: 2740.

⁸² Ben Shephard: *Belsen*, i. m., 148.

⁸³ Mindezt illusztrálja Olga Jakubovics megtörtséget mutató fotója. USHMM Archives. Photograph Number: 63938 <https://collections.ushmm.org/search/catalog/pa1166690>

⁸⁴ Lásd erről általánosságban, magyar vonatkozásban az alábbi írás bevezetőjét: Huhák Heléna: „Szabadok voltunk, csak éppen nem tudtunk mit kezdeni a szabadságunkkal.” Átmeneti gyűjtőtábor Alpenjägerben és Hillerslebenben. *ArchivNet*, 2015/1. http://archivnet.hu/naplo/szabadok_voltunk_csak_eppen_nem_tudtunk_mit_kezdeni_a_szabadsagunkkal.html

Nagyon sokan Svédországban nyerték vissza a szabadság érzés egyedi darabkáját, nem pedig Bergen-Belsenben. Ez persze nem ment mindenkinek könnyen: a fizikai korlátok és a hajóút negatív tapasztalatai eleinte zárkózottságot szültek. Mégis, a későbbiekben Svédországot a többségben a „második élet” kezdetének jelölték meg.⁸⁵ Volt, akire már a hajóútról való kitekintés a tenger végtelenjébe szabadság-élményt generált. Braun Ibolya fiatal lányként eképpen élte meg az egyébként nehéz hajóutat, mert az rögtön hozzákapcsolódott az első pozitív tapasztalathoz a malmöi kikötőben. Ő maga, évtizedekkel később papírra vetett emlékiratában így fogalmazott: „Én spekulálgattam, mit tudok még, a hajó pedig lassacskán beért egy nagy kikötőbe, ahol sok ember volt, főleg nők. Oda özönlöttek a hajó elé, úgy tűnt, hogy minket vártak! Integettek, kiabáltak, csupa mosoly volt az arcuk. A férfiak, akik segítettek a kikötésnél azt mondták, még nem volt soha ilyen szép május végi nap Svédországban, ez azért lett, mert mi jöttünk... Hát lehetett volna ennél kedvesebb, szebb szavakkal várni bennünket? Ez volt maga a megnyugvás nekem... Úgy engedtek el a kórházból, hogy járóképtelen vagyok, és ezt tudatták előre a vöröskereszttel, így a fekvőágy ismét belépett az életembe. Nem voltam egyedül ilyen állapotban, még két lányról kellett így gondoskodni. Ahogy a hajóról ment le a sok volt heftling, a várakozók szeretettel és virágokkal vártak mindenkit. Sőt ölelésekkel is! De a vöröskeresztesek szépen elmondták a népnek, hogy a hajón sok olyan beteg is lehet, akiket meg kell vizsgálni, nem hoztak-e valamilyen betegséget magukkal. Ezért most valamennyiünknek karanténba kell menni, egy göteborgi kórházba, ahol nagyon jó helyet készítettek el a részünkre.”⁸⁶ A többnyire 4-10 hétig tartó karantén intézménye kiválóan jellemzi ezt a fogság és szabadság közötti furcsa fél-létet. Mikor a fertőzés elmúlt, a táborparancsnok, az orvosokkal történt konzultáció és mérlegelés után megszüntette az elzártságot és a menekültek már nem érezhették foglyoknak magukat, bizonyos szabályok betartása mellett szabadon közlekedhettek a tábor bel- és külterülein.. A szabadság mint élmény megtapasztalása kulcsfontosságú volt ahhoz, hogy reményeik, terveik szülessenek, így ahhoz is, hogy fizikailag a lehetőségekhez képest rendbe jöjjenek. Persze az első revelatív élmények még Bergen-Belsenben születtek, a felszabadulásuk nyomán, amely rögtön összekapcsolódott a társadalomhoz, családhoz, a visszavágyott normális emberi körülményekhez való tartozás, és nem utolsó sorban az értelmes munkára vágyás igényével.⁸⁷ Belsenben azonban ennek csak nyomait, morzsáit érezhették még a túlélők: sem tudatilag, sem fizikailag nem voltak ehhez megfelelő állapotban a svéd rehabilitáció előtt. A túlélői interpretációk sorában kitüntetett helyet foglalnak el a táborok, kórházak leírásai, a gyógyítás folyamatáról szóló beszámolók. Szinte mindenki összefüggésbe hozza a már említett szabadság-érzést ehhez kapcsolódó egyéb pozitív élmény-csoportokkal, melyek utólagos interpretációja bizonyára nem nélkülözi a túlzást sem: megemlítik a svéd táj, a környezet szépségét, a táboroknak erdők, ligetek mellett való elhelyezkedését. Sőt, a Malmöből szanatóriumtáborokba való vonatútról való beszámolókból a vonat rendezettségét, tisztaságát is. Widder Erzsébet tornyospálcai illetőségű lány egyenesen úgy érezte, hogy „a mennyországba csöppentek.”⁸⁸ Ugyanígy fogalmazott, vélhetően sok sorstársához hasonlóan egy másik magyar kislány is: „Gyönyörű, kiürített nyaralóváros villáiban helyezték el a jární még alig tudó lányokat, és amikor megfürödvé, megfésülve, pizsamában a hófehér ágyból megláttam az épületet körülfogó, gyönyörű árpoltt kertet, azt hittem, hogy egyenesen a mennyországba kerültem.”⁸⁹

⁸⁵ Franciska Koltai-interjú. USC Shoah. Code: 24938. Készítés ideje: 1997.

⁸⁶ Benedek Mihályné Braun Ibolya: *Töredékek egy életrajzból, 1930–1947*. Budapest, 2014. november. (kézirat, másolat a szerző birtokában)

⁸⁷ Szemléletes példát nyújt egy dán zsidó fiatalasszony visszaemlékezése: Olly Ritterband: *Will to survive*. Frihedsmuseets Venners Forlags Fond, København, 1990.

⁸⁸ Erzsébet Widder-interjú. USC Shoah. Code: 51295. Készítés ideje: 2000.

⁸⁹ Napló, közel 50 év után. USHMM Archives. Accession Number: 1994.A.0150. RG Number: RG-02.209

Esetenként felbukkan e narratívákban a meleg, nyári idő újbóli említése: a koncentrációs táborok, hideg-rideg, félelemmel teli világával szemben a meleg idő is az új világ egy kezdeti szakaszát, a szabadság-élmény kiteljesedését jelentette. Végül, de nem utolsó sorban az ellátás és a személyzet („lották”) szinte kritikátlanul pozitív említése is ide kívánczodik. Braun Ibolya kivételes helyzetben volt, hiszen őt, mint sebészeti ápolót 1945 júliusában kitüntetett helyre, a göteborgi királyi szanatóriumba vitték elsőként, helyzetleírása mindazonáltal jellegzetes narratíváját nyújtja az emlékezéseknek: „Nem tudom, hogy valóban kórház volt-e, vagy egy csodás iskola, ahova kerültünk, mindegy. Ahogy rólunk gondoskodtak, ahogy az egészségünkre vigyáztak az mindenképpen elismerésre méltó. Mindennel fel voltak szerelve, sokkal modernebb gépekkel, mint a németek. Megvizsgáltak bennünket olyan alaposan, hogy éppen csak ki nem fordítottak bennünket. Egy kicsit más étrendre fogtak, mint régebben, óvatosan, nehogy megterheljenek bennünket. Megtudhatták valahogy, hogy a sajt a gyengém, – sajtátal tetettek be a szobába, akkor ehettünk belőle, amikor akartunk. Első hét után mértek bennünket. Igaz, hogy még úgy segítettek fel a mérlegre, de 28 kilót mutatott! Az új étrend és a sajtál bevált! Nem kaptunk túlságosan sok húst, inkább halat. Az is ízlett, nagyon. Tejben főtt zabpehely hideg tejjel leöntve mennyei eledel minden reggel. Minden új, olyan, amit régebben még nem ettem és finom! Valódi gyógytorna-oktatóval tornáztam, és erősödtem, izmosodtam. Már elbírtak a lábaim, lassan ugyan, de elkezdtem menni is. Egy fogorvos is volt az intézetben, mindenkinek meg kellett jelenni a rendelőjében. Nem lehetett kibújni alóla, név szerint kellett odamenni. Mindenki tele volt rossz fogakkal. Ez is a légerek ajándéka volt, sokan nagyon féltek a foghúzásoktól, de injekciót adott a doktor és semmit sem éreztek. Nekem szerencsém volt, csak tömni kellett a lyukas fogaimat, nem volt. Tömés annál több! Volt, akiknél ezzel be is fejeződött a szükséges ápolás. Minket – hármunkat –újra, alaposan átvizsgáltak. Ott volt Aliz is. Az én izmosodásommal meg voltak elégedve, de a tüdőmet megint sokat kopogtatták s vittek be a röntgenre. Ketten is megnézték, azután megpuszítottak és annyit mondtak, – kislány, vigyázz magadra! Amit mi most látunk már semmi, – majdnem volt valami, de jókor szabadítottak fel benneteket! Egyél, igyál rendesen, banánt, almát is sokat! Vitaminok, torna, séta naponta, azután úgyis még a vasat is el bírod törni. A sajtókúrádat folytathatod. A sebhelyeidet már csak nagyítóval láthatja, aki akarja! Vagy még azzal sem! Ezzel kipenderítettek a vizsgálóból. – Őszintén bevallva volt bennem félelem, pedig jól éreztem magamat. Ha bajt találtak volna, mehettem volna egy másik intézetbe, pár hónapos kezelésre. Nem örültem volna, ha itt kellett volna hagynom ezt a társaságot, akiket megismertem már, s énekeltem velük dalaikat. Éreztük, hogy összetartozunk. A hat hetet mindenkinek szigorúan be kellett tartani, de már nem sok volt hátra belőle. Innen hova ...? Ez nem volt egy kicsi kérdés, de nem lettek volna svédok a svédok, ha ezt is le nem rendezték volna... A hat hét július közepén járt le, arra megszerezték a svéd király nyaralóját! Nem csak a házat, hanem az egész kis falut, hogy elérhessünk mindannyian. A mi hajónk után még jött heftlinghajó, de ők nem voltak már betegek. Karanténba kellett menni nekik is, a nyaralóba jöhettek ők is velünk.”⁹⁰ Szorosan a szanatóriumokhoz kapcsolódott a „lottákhoz” és az orvosokhoz kapcsolódó pozitív élmények sora. Sokan nagy szeretettel beszéltek róluk. Sigtuna táborban például 1945–1947 folyamán összesen 1200 belseni túlélőt kezeltek. A Sigtuna Alapítvány ma is őrzi azt a rengeteg köszönőlevelet, karácsonyi és születésnap üdvözlőlapot, közös fényképet, emlékkönyveket, melyeket az ott tartózkodók a lottáknak, orvosoknak rajzoltak, írtak, vagy postai úton a későbbiekben elküldtek.⁹¹ A ragaszkodást mutatják a közös fényképek, melyek a tábor területén készültek 1945 nyara és 1946 nyara között. A tömegesen fennmaradt csoportképek ráadásul valamiféle közös tudatról

⁹⁰ Benedek Mihályné Braun Ibolya: *Töredékek egy életrajzból, 1930-1947*. Budapest, 2014. november. (kézirat, másolat a szerző birtokában)

⁹¹ Selected records from the Sigtuna Foundation in Sweden. USHMM Archives, 2016.189.1. RG Number: RG-66.007

tanúskodnak, az ápoltak közös identitása nyomaiként is értékelhetőek.⁹² A pozitív élmények természetesen összefüggtek a karantén már említett megszüntetésével és gyógyulásukkal is. Ennek az időszaknak a jellegzetes termékei a fotók, fotósorozatok, ezek cserélgetése, vagy postai úton – 1945 végéig a csehszlovák postaszolgálat – révén való eljuttatása szeretteikhez. A felvételekről a vidámság, és egészség képei köszönnek vissza. Továbbá megemlítendő, hogy a rajzok, sőt versek írása is a karantén utáni szanatóriumi időszak tipikus időtöltése volt az összes náció tagjai számára.⁹³

Hozzá kell tenni mindehhez, hogy a Vöröskereszt orvosszemélyzete, az önkéntes „lották” precíz munkája a menekülttáborok betegeinek fizikai felépülését szolgálták, de a legalább ilyen fontos pszichológiai, vagy pszichiátriai terápiás kezelések elmaradtak, erre nem fektettek hangsúlyt⁹⁴

A szanatórium-táborokban a személyzet dicsérete mellett persze nemegyszer visszaköszön az iszonyat ábrázolása is, amely egyfajta önreflexiót is jelent: megfogalmazták, leírták saját képtelen helyzetüket, amint a kórtermekben fekvve, kiszolgáltatva várják a gyógyulást, hazatérést, szeretteiket, de minduntalan visszazökkentek a rideg valóságba. Feuerstein Azriel, ekkoriban tizenhatéves kamaszfiú plasztikus mondataival szólva: „Míg a göteborgi átmeneti táborba érkeztem, voltam karanténban, kórházban, szanatóriumban. Mindezen helyeken önkéntesek dolgoztak, akik nehéz és nem veszélytelen munkát vállaltak magukra. Olyan emberekkel foglalkoztak, akik borzalmas élményeken mentek keresztül, embertelen környezetben és hogy megmaradjanak, idomulniuk kellett a környezethez. Ragadós betegségekkel, amelyeket a civilizált világ rég elfelejtett, emberekkel, akik sikoltva riadtak fel elképzelhetetlen lázálmaikból. Akik a légerekben megszokták azt, hogy egy pillanatnyi gyengeség halált jelent. Hogy az életüknek értéke nincs, hogy a létük olcsóbb, mint egy teherhordó baromé. Olyan gyerekekkel, akik a koncentrációs táborokban megszokták, hogy mindent elvegyenek, ami jár, és ami nem jár. Akik megszokták, hogy holttestek mellett feküdjenek, anélkül, hogy a fejüket odafordítanák. Nem csak meggyógyítani kellett őket, hanem vissza is vezetni az emberi közösségbe. Én, aki csak egy évet voltam a légerek világában és csak tizenhat éves koromba kerültem oda, miután időm volt már arra, hogy az alapvető emberi értékeket magamban tudatosítsam, nem egyszer irtózva rettentem vissza ezektől a gyerekektől, akik tíz-tizenkét éves korukban estek ebbe a pokolba és ott nőttek fel jó pár éven keresztül erdőkben, koncentrációs táborokban és megszokták, hogy le kell gázolniuk mindent, mi az útjukban áll. A svéd személyzet között nem láttam ezt az önkéntelen visszarettenést, sem az orvosoknál, sem az ápolónőknél, sem a szociális nővéreknél.”⁹⁵Néhányan pedig azt viselték nehezen, hogy egyes táborokat szögesdróttal vettek körül, amely emlékeztette őket a borzalmakra.⁹⁶

Ezen túlmenően az étkezésről is szót kell ejteni. A gyógyulás folyamata alatti bőséges, jó ellátás minden emlékezőben mély nyomokat hagyott, ami nem csoda a több hónapos éhezés után. Widder Erzsébet az első malmői napján 24 órán keresztül megállás nélkül evett.⁹⁷ A falánság a következő napoktól egyre tompult, de hetekig nem szűnt meg. A táborlakók tejes ételekről, sok zöldség- és gyümölcsfogyasztásról számolnak be, melyek táplálóak, egyszersmind nem túlzottan nehéz, többnyire főtt ételek voltak. A legtöbbjük heteken belül

⁹² Lásd például Group portrait of female survivors, mostly from Hungary, in Landskrona, Sweden. USHMM Archives. Photograph Number: 92087

⁹³ Pl. lengyel versek többek között a Belsen utáni svéd gyógyulási időkről, 1945/46-ból. USHMM Archives. Margalit Bar-On collection. Accession Number: 1997.A.0200

⁹⁴ Ben Shephard: *Belsen*, i. m., 152–153.

⁹⁵ Feuerstein Azriel (Gyuri): *Keljeljancsi*. Kassa-Auschwitz-Svédország-Izrael. Holokauszt Emlékközpont, Gyűjtemény. Ltsz. 2013.141.1

⁹⁶ Shephard: *Belsen*, i. m., 152.

⁹⁷ Widder-interjú. USC Shoah. Code: 51295. Készítés ideje: 2000.

jelentősen elkezdett hízni. Sokszor tejbegríz volt a menü, illetve más, már szóba került vitamindús étel. Widdert, több tucatnyi társával együtt Malmö után egy másik szanatóriumba szállították busszal, amely épület szintén iskolaként funkcionált a rendes időkben. Itt már voltak más nemzetiségűek, pl. lengyel volt politikai stb. foglyok (nem zsidók) is, akik nagyon gonoszak voltak, gyűlölték őket. Az új helyen „fergetegesen jó ellátást kaptak”, svédasztalos étkezésekkel. Ugyancsak maradandó élményt jelentett számukra a tisztaság érzése: a magyar deportáltak ekkor már (leszámítva a zsúfolt belseni kórház gyógyszerhiányos időszakát) hónapok óta, aki Auschwitzból került ide pedig közel egy éve nem feküdt tiszta ágyban és ruhában, rendszeres mosdási lehetőségekkel. Bácskai Magda például Landskorában egy 20 fős hálóteremben nyert elhelyezést, ahol minden vakító fehér, tiszta volt.⁹⁸ Máshol rendszerint 4-6-8 fős hálótermekben voltak, hasonló körülmények között.

A svédországi időszak azért is jelentősnek mondható, mert ekkor vették fel és rendszeresítették kapcsolataikat Magyarországon vagy máshol maradt rokonaikkal. A táborokból ugyanis mindenütt volt lehetőség, hogy táviratot küldjenek, levelezenek.⁹⁹ Sőt, ebben a vöröskeresztes munkatársaktól ösztönzést és hatékony segítséget is kaptak. A túloldaltól tekintve: a magyarországi (vagy ismét a háború utáni utódállamokba szakadt) rokonoknak 1945 nyarától 1946-ig volt lehetőségük, hogy a különféle segélyszervezeteken keresztül kerestessék rokonaikat: Magyarországon a budapesti Deportáltakat Gondozó Országos Bizottság (DEGOB), a Joint és a Nemzetközi Vöröskereszt keresztszolgálat volt a legismertebb szervezet. Természetesen az egyes újságokban feladott hirdetések, rovatok ugyancsak szerepet játszottak a kapcsolatfelvételben, illetve létezett a Hírek az elhurcoltakról c. orgánus, amelyet kifejezett ebből a célból alapítottak¹⁰⁰ Aki 1945 végén még Svédországban maradt, azok közül kevesen voltak, akiknek nem sikerült kapcsolatba lépni távoli szeretteikkel. Ritka volt Grünwald Franciska esete, akinek édesanyja a budapesti Bethlen téri DEGOB-falragaszok falragaszok egyikén tudta meg, hogy lánya egyáltalán életben van Lokabrunnban.¹⁰¹

A kommunikáció tehát a fizikai jobbléttel, gyógyulással, a társas kapcsolatok felvételével indult meg. Mivel bergen-belseni deportált magyar, lengyel, holland, francia és más nációjú foglyok kezdetben nem tudtak svédül, a „lottáktól” nyerték az első nyelvi ismereteiket. A magyar foglyok többsége (családi indíttatásból, vagy iskolai tanultak alapján) valamelyest tudott németül, de azt a magyar tanúságtételek mind említik, hogy egy-egy kórteremben mindig volt legalább egy személy, aki a német nyelvet „lingua franca”-ként használni tudta az orvosok-ápolókkal való megértetés céljából a maga és társai javára. A svéd nyelvtudás egy idő után kiváltképpen sürgőssé vált, mikor már, a karanténok feloldása után kimenőt nyerhettek a táborok elhagyására, igazán fontossá azonban a munkavállaláshoz volt lényeges. Eleinte számosan azt hitték, hogy a „lották” süketnéma angol ápolónők, mert a svéd nyelv, melyet nem ismertek, hasonlít a süketnémák kommunikációjára.¹⁰² „Az itt töltött idő alatt gondoskodtak a szórakoztatásunkról, moziba vittek minket, sőt még táncolni is vittek bennünket, mivel ez a hely 90 km. távolságra feküdt a szállásunktól, autóval vittek oda minket, ahol csokoládéval, cigarettával és a legjobb süteményekkel vártak bennünket.” – jegyezte fel a DEGOB budapesti munkatársa egy hazatérő nőtől 1946-ban.¹⁰³ E beszámolót akár több száz másik, Svédország-szerte elszállásolt magyar menekült is megfogalmazhatta

⁹⁸ Magda Bácskai-interjú. USC Shoah. Code: 51730. Készítés ideje: 2001.

⁹⁹ Ilyen levelezés maradt meg ismeretem Szerint Révész Gáborné, Hirschler Borbála (1922–) birtokában. Köszönöm, hogy e levelezést 2017-ben másolatban rendelkezésemre bocsájtották.

¹⁰⁰ Ezen szervezeteknek a hazatérés megszervezésében vitt szerepéhez, lásd: Huhák Heléna: A magyar deportáltak életútjai a felszabadulástól a „fél-szabadságon” át a hazatérésig. In: *Tanulmányok a holokausztról, VIII.* Szerk.: Randolph L. Braham, Múlt és Jövő, Budapest, 2017. 167–182.

¹⁰¹ Franciska Koltai-interjú. USC Shoah. Code: 24938. Készítés ideje: 1997.

¹⁰² Erzsebet Widder-interjú. USC Shoah. Code: 51295. Készítés ideje: 2000.

¹⁰³ 3280. számú DEGOB-jegyzőkönyv

volna a háború utáni első két évben. Mindehhez persze a svéd nyelv alapfokú ismerete szükségeltett.

Bloch Katalin éppen serdülőkora legelejét töltötte Svédországban. Mikor, négy évtizeddel az események után papírra vetette gondolatait az itt töltött életszakaszáról, sorstársai zöméhez hasonlóan már nem emlékezett sok mindenre, így a helyszínekre, időpontokra sem. Megmaradt viszont benne is számos pozitív emlék, élmény, tapasztalat a tábori időszakról és az innen való kikerülés idejéből is, amelyre örömmel emlékezett: „Teltek a hetek-napok-hónapok, gyógyulni kezdett a test, s a lélek. Esténként a már járt tudó lányok körülülték a rádiót a ragyogóan tiszta társalgóban, és lélegzetvisszafojtva hallgatták a Vöröskereszt által sugárzott családkeresési programot az egész világról. Ki anyát, ki apát, ki rokont, tetvért talált meg ezen az úton, és mindenkivel vele örültünk, ha valaki a családból megtalált valakit. Én is minden percemet a rádió mellett töltöttem, és el sem mertem gondolni, hogy az én fiatal, egészséges ikertestvéreim miért nem keresnek engem? Ők vagy valaki más a családból? Sokan voltunk unokatestvérek, fiúk-lányok, akik minden nyáron lejöttek hozzánk, élvezni a Balatont. [...] A svédországi hosszas kezelésnek meg lett az eredménye. Lassan gyógyulni kezdett a beteg tüdőm. Amikor a kórházi ágyon a kezelést kaptam, minden alaklommal eszembe jutott drága Édesapám, aki még a széltől is védte kedvenc gyerekét, mit szólna hozzá, ha látna betegen..”¹⁰⁴

Számos emlékező arról számol be, hogy a svéd vidéken a helyi lakosság körében megdöbbenést váltott ki a jelenlétük: megbámulták őket. Az egyik tábor kerítésén át a helyiek bámulták őket, „mint a majmokat” – emlékezett Widder Erzsébet.¹⁰⁵ A táborok kerítésén át igyekeztek leskelődni mindenütt, ahol lehetett; ezt indokolta az is, hogy 1945 nyarán-őszén még sokan kopaszok voltak a korábbi fertőzéseik miatt, egyes magyar nők még az auschwitzi szőrtelenítésből sem tudtak rehabilitálódni.

Egy idő után, mikor már kimehettek az utcára, megszülettek az első igazi érintkezések, majd barátságok is. Szinte nincs olyan túlélő, aki ne számolt volna be legalább egy személlyel való szorosabb kapcsolatáról. A barátságok sokszor olyan szorossá váltak, hogy egyes svéd családok egy idő után magukhoz vették őket, egy idő után szinte családtagként kezelve őket. Más esetekben ünnepekre, 1945-1946 karácsonyán karácsonyi vacsorákra elhívták őket. Szerelmek is szövődtek Svédországban: akár a túlélők között, akár a helyi lakosokkal való érintkezés során, esetleg az otthoniakkal való levelezésből fakadóan.¹⁰⁶ A párkapcsolatok alakulását a nehéz helyzet is alakította: bizonyára nem volt egyedi eset, ami a göteborgi táborban, 1946-ban történt. Egy lány azért ment férjhez, mert hírt kapott, hogy az összes rokona a holokauszt áldozata lett. Ő így akarta túlélni és elfeledni a történeteket.¹⁰⁷ Nem volt kiért hazajönni – írta Marosi Gyuláné kései kéziratosa memoárjában.¹⁰⁸ Weisz Lili korábbi középiskolai tanárával vette fel a kapcsolatot tábori kezelése során, akivel ily módon szerelem bontakozott ki, s 1946 tavaszán visszatérve összes is házasodtak.¹⁰⁹ Wider Helén 1946-ban, a táborból való elengedése után Västerås kisvárosban telepedett le néhány volt lágertársával egyetemben. Ő a helyi elektrotechnikai üzem alkalmazottjaként ismerkedett meg egy olasz

¹⁰⁴ Napló, közel 50 év után. USHMM Archives. Accession Number: 1994.A.0150. RG Number: RG-02.209

¹⁰⁵ Erzsébet Widder-interjú. USC Shoah. Code: 51295. Készítés ideje: 2000.

¹⁰⁶ Egy belseni ideportált, a huszonöt éves Péter svédországi rehabilitációja során átélt szerelem szolgál keretül Gárdos Péter: *Hajnali láz* (Budapest, Libri, 2015.) című regényhez, amelyből azonos címen nagysikerű játékfilmet is készítettek (Rendező: Gárdos Péter, 2015)

¹⁰⁷ Halász Miklósné sz. Márton Klára visszaemlékezése. Holokauszt Emlékközpont, Gyűjtemény. Ltsz. 2014.16, 36.

¹⁰⁸ Marosi Gyuláné visszaemlékezése. Holokauszt Emlékközpont, Gyűjtemény. Ltsz. 2011. 1026.1.

¹⁰⁹ The Weisz family poses outside its home in prewar Hungary. USHMM Archives. Photograph Number: 07452

állampolgárral, későbbi férjével. Külön érdekesség, hogy ez a momentum vezette vissza a zsidó valláshoz is, ő volt az, aki a város zsidó közösségét létrehozta és ápolta.¹¹⁰

Végül, de nem utolsó sorban szólni kell arról, mi történt a felgyógyult magyarokkal. A narratív források eddigi elemzése után nyilvánvalóvá vált, hogy az emberi kapcsolatok lassú újjáalakulása mellett a „fél-létben” való élet jellemzője volt, hogy igényük és szükségük is volt, hogy a fizikai felépülésükön túl dolgozzanak, pénzt keressenek, és végső soron eltartsák magukat. Az utóbbi szükségyszerű is volt, hiszen a Svéd Vöröskereszt egy év elteltével meg akart tőlük válni, ugyanakkor – mint volt róla szó – zömében nem várhattak a magyar államtól, sem otthon rekedt családtagjaiktól a megélhetést biztosító támogatást. Úgy tűnik, hogy a bergeni svédországi magyarok számára ezt egy magasabb lépcsőfoknak is volt tekinthető. A fiatal és fogékony kamasz, a kassai illetőségű Feuerstein György hamar megtanult németül, majd svédül, ő egy göteborgi könyvtárban kapott állást 1946 tavaszától.¹¹¹ Nehezebb dolguk volt az iskolázatlan, illetve idősebb egyéneknek, akiknek a nyelvtanulás, és általában az értelmiségi gondolkodás nem volt evidencia. Ők legtöbb esetben különféle könnyűipari gyárakban, üzemekben helyezkedtek el (inggyár, ruhagyár, cipőgyár, gumigyár, üveggyár tb.). Még ők sem spórolhatták meg azonban, hogy minimális nyelvtudásra ne tegyenek szert. Márton Klára emlékezésében leírja, hogy felgyógyulásuk után a helyi gyártulajdonos a tábor összes lakójának munkát ajánlott, amire harmincöten jelentkeztek is, magyarok, lengyelek és osztrákok, vegyesen.¹¹² Bloch Katalin két évet töltött különféle szanatóriumokban. Mikor kikerülhetett, munkát vállalt: „Két év kórházi kezelés után kikerültem egy nagy városba, egy óriási cipőgyárban, mint felsőrészkesztítő kaptam munkát; én magam sem hittem volna, hogy ilyen rövid idő alatt megtanulom ezt a mesterséget, és kétszer annyi mennyiséget tudok produkálni, mint a svédek, akik 25-30 éve dolgoztak már ebben a szakmában. Szépen kerestem, csinosan öltöztem. Közben jól megtanultam svédül írni–olvasni–beszélni.

A jó nyelvtudás természetesen több és jobb munkalehetőséget jelentett és megkönnyítette az integrálódást,¹¹³ amely egyébként legtöbbjüknek nem volt célja. Svédországra, valós, menekülttábori helyzetükhöz hasonlóan maguk is elsősorban átmeneti állapotként tekintettek, semmint célra.

A menekülttáborok magyar lakóinak emlékezetében alig vannak igazán negatív emlékek a svéd orvosokról, ápolókról és lakosokról. Ha volt, leginkább azzal függött össze, hogy kevesellték a munkabérüket.¹¹⁴ Összességében elmondhatjuk, hogy a bergeni-belseni magyar deportáltak Svédországban szerzett élményei fontos hatással voltak életük alakulására mind fizikai, mind lelki értelemben. Többé már nem voltak rabok, de várták az igazi felszabadulást, deportálás előtti életük valamiféle felemás visszazökkenését. Nem is várhattak mást, hiszen jól tudták: a genocídium mindegyikük családjában lelki-fizikai nyomorúsághoz vezetett. Huhák Heléna történész elemző szavai jól illeszkednek mindehhez: „A svédországi felgyógyító táborokban készített portréfelvételeken jól kivehetőek a nők telt arcai, főleg a háború előtti és évekkel későbbi felvételekhez hasonlítva, ahol a természetes állapot látható. A lányok magukra és egymásra is rácsodálkoztak, milyen változásokon mentek keresztül: Írd meg azt is, hittétek, hogy kibírom? Én még most is nehezen hiszem el magamnak. És Hilda hogy referált felőlem? Elmondta, hogy nem ismert rám? Most itt összekerültem olyanokkal,

¹¹⁰ Oral history interview: Helen Wieder Fronda Bergman USHMM Archives. Accession Number: 2017.553.2. | RG Number: RG-50.998.0002

¹¹¹ Feuerstein Azriel (Gyuri): Keljfeljancsi. Kassa-Auschwitz-Svédország-Izrael. Holokauszt Emlékközpont, Gyűjtemény. Ltsz. 2013.141.1

¹¹² Halász Miklósné sz. Márton Klára visszaemlékezése. Holokauszt Emlékközpont, Gyűjtemény. Ltsz. 2014.16, 36.

¹¹³ Interjú Hirschler Borbálával, Budapest, 2017. január 16. (a szerző birtokában).

¹¹⁴ Ben Shepherd: *Belsen*, i. m., 152-153.

akkal Bergenben együtt voltam és csodálkozva kérdezik: »hogya tudtál így meghízni?« Mikor mondtam, hogy kb. ez az én otthoni formám, erre összecsapta a kezét és azt mondja: »hogya tudtál akkor annyira lefogyni?« Hát most már jókat mulatunk, hogy haldokoltunk egymás mellett, és mind javulunk.”¹¹⁵ A levélrészlet – a már fentebb idézett – Svédországba került Vég Júliától származik, aki egy másik helyen azt is megemlíti a lánytestvérének Magyarországra írt levelében, hogy a hízása bizonyos szempontból nem hozott ellenére való változást: „Persze először is mellre híztam ismét! Képzelheted, milyen boldog vagyok! Egyébként elég csinos formám van, de sokat eszem és még sápadt vagyok és vaspirulákat szedek, valamint a hormontablettákat, de azért azt hiszem, e leveleteknek volt eredménye most először.”¹¹⁶

Végül szólni érdemes azokról a gyermekekről, akiknek szülei nem éltek túl a holokausztot. A Svéd Vöröskereszt előnyben részesítette az árvákat, mert esetükben különösen veszélyes volt az immár szabad belsni táboron belüli elkallódás. Az árvákat külön transzporttal vitték ki Svédországba, és Malmö közelében árvaházakban helyezték el őket.¹¹⁷ Aki szerencsés volt, hamar gyermektelen svéd családokhoz kerülhetett.

Hazatérés

Közismert, és kellően feltárt, hogy a deportáltak hazatérésével a magyar kormányzat vajmi keveset törődött,¹¹⁸ szemben a legtöbb új demokratikus állam, köztük Csehszlovákia, Románia, Ausztria és Jugoszlávia ekkori kormányaival.¹¹⁹ A magyar kormány szemében mindez „zsidó belügy” volt, amely egy volt a magyar nemzet tagjainak szenvedései között.

A volt lágerlakók Svédországban ugyanolyan „hontalanok” voltak, mint Nyugat-Európa akárhány átmeneti gyűjtőtáborában.¹²⁰ Ezért a túlélőknek a felgyógyulások után jó ideig lényegében semmi esélyük nem volt, hogy hazatérhessenek, hacsak nem küldtek otthonról pénzt, amelynek révén ezt megtehették. Mivel a magyarországi zsidóság a megelőző években vagyonát csaknem teljes mértékben „arizálták”, ráadásul 1945 végén kezdődött a világtörténelemben is egyedülálló infláció¹²¹ – ez az út csaknem járhatatlan volt. Mégis volt, aki szerencsével járt: mivel más nemzetek hazahozták a deportáltakat, nagy szerencsével néhányan csatlakozni tudtak. S. G. 28 éves kassai nő elmondása szerint „„Szeptember 13.-án csatlakoztam az első román transzporthoz és így érkeztem meg szeptember 25.-én Budapestre. Útközben minden nagyobb városnál megállt a vonatunk és az amerikaiak gondoskodtak az ellátásunkról. Prágában a magyar vöröskereszt látott el bennünket.”¹²² Igaz ugyan, hogy

¹¹⁵ Vég Júlia levelei Vég Zsuzsannának, Svédországból, 1945. december 24. Holokauszt Emlékközpont, Gyűjtemény, 2011.324.1, 6.

¹¹⁶ Vég Júlia levelei Vég Zsuzsannának, Svédországból, 1946. május 1. Holokauszt Emlékközpont, Gyűjtemény 2011.324.10

¹¹⁷ lásd például: Oral History interview: Eva Brettler. USHMM Archives. Accession Number: 2008.369. RG Number: RG-50.030.0546

¹¹⁸ A kérdés politikai okaihoz elsősorban: Szita Szabolcs: *Magyarok az SS lágerbirodalmában*. MAZSÖK, Budapest, 2005. 254–291. A téma túlélői megéléstörténetéhez, és a segélyszervezetek viszonyulásához: Huhák Heléna: *A magyar deportáltak életútjai*, i. m., 147–185.; Huhák Heléna: *A várakozás narratívája. Egy holokauszt-túlélő 1945-ös naplója*. In: Huhák Heléna–Szécsényi András: *Holokauszt alulnézetből. A személyes emlékezet múzeumi forrásai*. Holocaust Közalapítvány, Budapest, 2016, 190–206.

¹¹⁹ *The Jews are Coming Back. The Return of the Jews to their Countries of origin after WWII*. Ed. David Bankier. Yad Vashem, Jerusalem, 2005.

¹²⁰ Dunai Andrea fentebb idézett tanulmányai mellett a kérdés tágabb kontextusához: Zeew W. Mankowitz: *Life between memory and Hope. Survivors of the Holocaust in Occuied Germany*. Cambridge University Press, Cambridge, 2002 (Studies on the Social and Cultural History of Modern Warfare, 12.)

¹²¹ Minderről lásd: Botos János: *A magyarországi zsidóság vagyonának sorsa 1938–1949*. Magyar Napló Kiadó, Budapest, 2015.

¹²² 3280. számú DEGOB-jegyzőkönyv

voltak olyanok, akiknek kezdeti stratégiája a következő volt: „A hazajövetelünket igyekeztünk elodázní, mert tudtuk, hogy a hozzátartozóinkat úgy sem találjuk meg.”¹²³ Mindez azonban kevesek osztályrésze volt, a többség 1946-ig Svédországban maradt. Pedig a szabadság és korlátozottság, a tábori lét és a szabad élet lehetőségei közti átmeneti állapottól szinte minden magyar átmeneti gyűjtőtábor lakó szabadulni akart. Marton Barbara huszonöt éves aradi deportált 1945 decemberében kezdett el dolgozni pincéerként, két másik magyar lánnyal együtt tengerparti üdülővárosban. Ekkor küldött először üzenetet Aradra, valamelyik rokonához. Azon álmodozott, hogy továbbtanul és lesz valami jó munkája. De közben a svédországi román követséget egyfolytában sürgette, hogy segítenek hazatérésében. Egy idő után Örebro-ba került dolgozni, egy ruhagyárba, ahol a magyarok megbecsülésnek örvendtek, mert gyorsabban dolgoztak, mint a svédek. De a gyárban nagyon fájdalmas volt Marton Barbara számára, hogy svéd munkatársaik minduntalan a lágérbeli dolgokról kérdezték, tehát újra kellett azt élnie. Ez is hozzájárult ahhoz, hogy haza akart menni. 1946 szeptemberéig volt Svédországban.¹²⁴

Braun Ibolyát, több száz sorstársához hasonlóan a hazatérést „a honvágý és családja miatti aggdóadás” motiválta.¹²⁵ Sokan a svédországi magyar konzulátus szerették volna elérni már a gyűjtőtáborokból-szanatóriumokból, de ez azért sem volt lehetséges, mert 1945 nyaráig nem volt diplomáciai képviselő az északi állammal. Friedmann Magda ugyan később felutazott a stockholmi magyar konzulátusra, de kérését elutasították. Ekkor a Joint helyi szervezete igénybevételel sikerült készpénzhez jutnia, amelyből vásárolt két repülőjegyet (neki és a nővérenek). A követség egy ekkor létesült önkéntes segélyszervezettel, Raoul Wallenberg Comitéval¹²⁶ közösen elintézte, hogy egy 12 személyes különgéppel Prágáig elviszi őket, majd onnan vonattal Budapestre juthatnak. Ezt a tényt megírta a szüleinek, de azt nem tudta, hogy pontosan mikor érkeznek majd Budapestre. Ezért a családja a következő 29 napban mindig kiment a Nyugati pályaudvarhoz, hogy várja, hátha aznap érkeznek haza vonattal Prágából. Végül Malmöből indult a gép Prágába és innen vonattal a magyar határig. A magyar határon nem tudtak vonatot adni, csak marhavagont, így jutottak el a Nyugatiba: 2 év után ért haza 1946 nyarán.¹²⁷ Grósz Ibolya szerencsésebb volt: 1946 februárban Elmhult-be, dél Svédországba vitték, egy faházakból álló gyűjtőtáborba. Nagyon jó körülmények közé jutott, majd 1946-ban Stockholm mellé került egy további szanatóriumba. Itt kezdett el ismét dolgozni, konyhai munkát végzett. 1946 nyarán ezt a szanatóriumot látogatta meg Böhm Vilmos stockholmi magyar követ (aki 1938 óta az országban élt, majd 1946 májustól volt magyar követ) és Fischer Annie zongoraművész. A magyar követ megnyugtatta a több tucatnyi ott lévő magyart, hogy a magyar kormány hamarosan mindenkit hazaszállít. Mivel ez természetesen nem történt meg, e szerencsés kapcsolat folytán végül Böhm intézte el számára – hivatkozva munkásmozgalmi múltjára –, hogy ingyen repülőjegyet kapjon Prágába, onnan pedig a Joint anyagi támogatásával vonattal haza.¹²⁸ A stockholmi magyar követ egyébként az útra külön „útleveleket” biztosított a gördülőkeny hatósági ügymenet érdekében.¹²⁹ Feltételezhető, hogy az 1919-es Tanácsköztársaság korábbi népbiztosa, Böhm, aki 1938 óta élt

¹²³ 2815. számú DEGOB -jegyzőkönyv

¹²⁴ . Oral history interview: Barbara Marton Farkas. USHMM Archives. RG Number: RG-50.549.01.0008
Átirata: https://collections.ushmm.org/oh_findingaids/RG-50.549.01.0008_trs_en.pdf

¹²⁵ A Szombati Napló c. újságban megjelent emlékezés másolatát Köszönöm Kelbert Krisztinának! (osztályvezető történész-muzeológus, Savaria Múzeum, Szombathely)

¹²⁶ A Comité históriája teljesen feldolgozatlan, ugyanakkor vélhetően sok új adalékkal szolgálhat a menekültek hazatérési stratégiáinak elemzéséhez.

¹²⁷ Magda Bácskai-interjú. USC Shoah. Code: 51730. Készítés ideje: 2001.

¹²⁸ Ibolya Varga-interjú. USC Shoah. Code: 51697. Készítés ideje: 2001.

¹²⁹ Ilyen okmány van Bartók Istvánné Barta Edit budapesti lakos birtokában. Köszönöm neki, hogy a dokumentumot 2016 októberében másolatban rendelkezésemre bocsájtotta!

az országban, 1946 májusa óta pedig magyar követként dolgozott Stockholmban kiterjedt kapcsolatrendszerrel bírt, ennél fogva módja volt segíteni más, hasonló esetekben is a hazatérést. Minderről egyelőre azonban nincsenek beható ismereteink.

Annyie bizonyos, hogy a hazatérés folyamata a menekültek számára nagy nehézségekkel és izgalommal járt. hazatérés 1946. nyári keserveinek prágai vonulatát és a budapesti fogadtatást érzékeltetik Widder Erzsébet szavai: a magyarországi rokonok és ottani segélyszervezetek által finanszírozott pénzből 1946 júniusának végén csatlakozni tudott egy, a volt deportáltakat a lengyelországi Gdynia városába szállító repülőgépre. Innen indultak a magyarok csoportosan tovább vonattal Csehszlovákia irányába. Sokkoló volt látnia a véráztatta kontinenst, de annak nagyon örült, egyúttal némi elégtételt is jelentett, hogy látta, egész Németország romokban áll. Pozsonyban azonban át kellett szállni egy marhavagonba, amiben páran kerültek és széna volt az alján. A vagon élménye egycsapásra visszaidézte auschwitz-i deportálása szörnyű rémképét a fiatal nőben. Ráadásul a szlovák lakosok szidták őket és antiszemita kifejezésekkel illették őket... Widder Erzsébet végül 1946. július 1-én érkezett Budapestre, a Nyugati pályaudvarra. A vonat utasai között más svédországiak is voltak rajta kívül. Mindannyian hoztak magukkal Svédországból csomagot (benne ruhák, edények, gyógyszer, élelem). A Hazahozatali Kormánybiztosság fogadta őket. E csomagokat a magyar határőrség a csomag átvizsgáláskor meg akarta ezt dézsmálni, de a vonatot kísérő, mindvégig velük lévő svéd vöröskeresztes „lották” ezt megakadályozták. Emlékezése szerint e fellépés hiányában mindent elloptak volna a vasutasok és a helyiek (hiszen itt is nagy szegénység volt). Hazaértek egy pesti rokonhoz, nagy öröm volt számára.¹³⁰ A szülőföldre megérkezés katartikus és megrázóan szomorú élményt jelentett. A már idézett aradi lakos, Marton Barbara is Prágán keresztül jutott Magyarországra 1946 szeptemberében. A vonatszerelvény Budapestnél megállt, az út mentén a parasztemberek pedig megbámulták őket. Sőt, bekiabáltak, pocskondiázták őket és az egyik ember meg is ütötte őt, mondván, mindek jöttek vissza. Mikor pedig Aradra értek, az állomáson jó ideig a rendőrök nem engedték őket leszállni, igaz, nem is akartak, mert az ott lévő szovjet katonáktól féltek. Leginkább attól, hogy ezek el fogják venni a csomagjaikat, melyekben a Vöröskereszttől kapott, illetve Svédországban vásárolt értékes holmikat, ételeket rejtettek el.¹³¹

Lefkovics Évának voltak rokonai az Amerikai Egyesült Államokban. A jobb segítségnyújtás reményében ő inkább hozzájuk fordult a Vöröskereszt segítségével. Már 1945 nyarán sikeresen felvette egyik távoli amerikai rokonával a kapcsolatot, aki rendszeresen küldött pénzt a lokabrunni szanatóriumba. Egészségügyileg feljavult ugyan, anyagi lehetőségei viszont nem voltak egyelőre a tábor elhagyására. Egy pénteki napon a táborvezető szólt, hogy telegramm üzenete érkezett: kiviszik Amerikába, a kapott pénzből vehet hajójegyet magának. Az üzenetet a Vöröskereszt keresőszolgálatára révén a két bátyja írta, akik akkor már Palesztinában voltak. Éva összesen 9 hónapot töltött Svédországban, ekkor kapott vízumot. 1946. április 8-án érkeztek hajóval New Yorkba. Itt várta őket az anyja unokanővére és a családja.¹³²

A kutatások mai állapotában csekély információval rendelkezünk arról a kisebbségi csoportól, akik még 1947-ben is Svédországban maradtak, illetve azokról, akik nem kívántak hazatérni. Úgy tűnik, hogy e két csoport jórészt fedi egymást: akik 1947-ben is Svédországban maradtak, ők nem a hazatérés lehetőségeinek hiányában tették ezt; munka, kapcsolatok és a segélyszervezetek ellátása révén ekkorra szinte mindenkinek volt lehetősége Magyarországra, vagy a trianoni revízió után immár ismét a szomszéd államokhoz csatolt területekre hazatérni.

¹³⁰ Erzsébet Widder-interjú. USC Shoah. Code: 51295. Készítés ideje: 2000.

¹³¹ Oral history interview: Barbara Marton Farkas. USHMM Archives. RG Number: RG-50.549.01.0008. Átirata: https://collections.ushmm.org/oh_findingaids/RG-50.549.01.0008_trs_en.pdf

¹³² Éva Lefkovics-interjú. USC Shoah. Code: 8892. Készítés ideje: 1994.

Valószínűsíthető, hogy az 1947-ben Svédországban lévő belseniek célja elsősorban az integrálódás volt, illetve Amerikába, Ausztráliába, Palesztinába történő emigráció lehetett.¹³³ Ben Shephard állítása vitathatónak látszik, a magyar populáció relációjában pedig semmivel sem igazolható, hogy a belseni svéd menekült-kontingens tagjainak fele 1950-re beintegrálódott a svédországi zsidó közösségbe.¹³⁴ Igaz például, hogy a máramarosszigeti ortodox fiú, a tizenöt éves Chanan Akavia személyében tudomásunk van olyan személyről is, aki a rehabilitáció során került kapcsolatba a cionizmussal, majd próbált cionista közösséget szervezni Vickelbi farmján egy közösségi alijázás céljából, de ez nem volt sikeres és 1946 májusában Palesztinába távozott.¹³⁵ A kivételek sorához kívánkozik Schlisser Pál és testvére Ilona, Ilona három gyermekével viszonylag zökkenőmentesen megtalálta boldogulását.¹³⁶ Bizonyára a törpe kisebbséghez tartoztak azok is, akik a kezeléseik és a fokozatos szabadság-érzés ellenére nem voltak képesek feldolgozni a traumát, és így azt érezték, mint Hadasah Modlinger: „a svédek nagyon kedvesek voltak, de nem teremtettek otthon számunkra”,¹³⁷ ezért választották a kivándorlást. Wieder Salamon dolhai deportált fiú, akit Auschwitzból hurcoltak Belsenbe, majd június elején került a lübecki vonatra és Skandináviába, mély depresszióba esett, melynek oka volt az is, hogy szinte a teljes családját elpusztították. Ugyan 1946-ben gyári munkásként helyezkedett el egy kisvárosban, csakhamar sikertelen öngyilkosságot követett el. A végzetes tragédiától végül egy váratlanul megkapott amerikai tanulmányi ösztöndíj mentette meg, melynek segítségével az USA-ba távozott.¹³⁸ A feldolgozott oral history interjúkból és egyéb ego-dokumentumokból úgy fest, hogy az Amerikai Egyesült Államok volt a kivándorlást választó, jórészt 30 éve alatti magyarok fő célpontja, kevésbé Nyugat-Európa vagy Palesztina.

A hazatérteket – a visszatérő egykori lágerlakókhoz és németországi, ausztriai hontalan táborban leledző sorstársaikhoz hasonlóan – nem várta senki, jobb esetben csak a rokonaik. Ezért nagy szerepük volt a már említett segélyszervezeteknek a visszailleszkedésben, a munkakeresésben is. A DEGOB-tól igazolványt kaptak, a Magyar Izraeliták Országos Képviselőlete pedig igazolta svédországi létüket (és esetleges munkaviszonyukat), így elvileg, az igazolás későbbi meghosszabbításaival jogosultak lettek később kárpótlásra.¹³⁹

Konklúzió

A kutatások jelenlegi állása szerint nem lehet tudni, mekkora volt a bergen-belseni magyar kontingens száma Svédországban. A korabeli menekültügyi szervezetek felmérése szerint 1945-1946-ban a német koncentrációs táborok egykori lakói közül körülbelül 1540 magyar személy került svédországi rehabilitációra.¹⁴⁰ E kimutatás azonban korántsem pontos, hiszen a háború utáni államterületet vette alapul, márpedig az 1944-ben Magyarországról deportált zsidók, az 1938 és 1942 között lezajlott területgyarapodások okán más államhatárok között

¹³³ Tipikusan ilyen életutat mutat be: Oral history interview: Ilona Blair. USHMM Archives. Accession Number: 2006.70.12. RG Number: RG-50.583.0012

¹³⁴ Ben Shephard: *Belsen*, i. m., 152.

¹³⁵ Oral history interview: Chanan Akavia. USHMM Archives. Accession Number: 1995.A.1272.271. RG Number: RG-50.120.0271

¹³⁶ USHMM Archives. Paul Schlisser photograph collection.

¹³⁷ Anton Gill: *A Journey Back from Hell. Conversations with Concentration Camp Survivors*. Morrow, New York, 1988. 263.

¹³⁸ Solomon Wieder: *My life before, during and after the Holocaust*. USHMM Archives. 1997.A.0291

¹³⁹ Ilyen igazolások találhatóak Veres György birtokában. Köszönöm Veres Györgynek (Budapest), hogy a dokumentumok másolatait 2017-ben rendelkezésemre bocsájtotta!

¹⁴⁰ *About Jews Liberated from German Concentration Camps Arrived in Sweden 1945. List 1*. World Jewish Congress Relief and Rehabilitation Department–The Jewish Agency for Palestine Rescue Committee. Henry Luttrup, Malmö, 1946. 38-65; *About Jews Liberated from German Concentration Camps Arrived in Sweden 1945–46*. Henry Luttrup, Malmö, 1946. 5–6.

éltek. Ha hozzávesszük ezen felmérés nyomán a szomszédos államok azon városaiból Svédországba kerülteket, amelyek 1944-ben Magyarországhoz tartoztak, akkor ez a szám további 500 fővel megnövekszik, összességében tehát mintegy 2000 főre rúg a számuk. Amennyiben a statisztika pontos, akkor sem deríthető ki, hogy közülük melyik hullámban (a Bernadotte-mentőakció keretében (1944 májusáig), vagy a bergen-belseni lépcsővel (1944 június-júliusában) kerültek ki. Az American Jewish Distribution Committee által 1946 júniusában készített több sorozatú lista, az 1945. június 26-a után Magyarországról deportált Bergen-Belenből Svédországba vitt menekültet regisztrált, ugyanazokkal a kutatási problémákkal terhelt.¹⁴¹ Magunk – a kettő egybevetése után – utóbbi számot minimálisan 1500 főre becsüljük. Hozzá kell azonban tenni, hogy e források pontos felmérése és kiértékelése – a sokszínű források legteljesebb körének felhasználásával¹⁴² – a Bevezetőben is említett – hosszabb kutatás része kell, hogy legyen.

¹⁴¹ Jews Who Arrived in Sweden after June 26th. In: Selected records from the American Jewish Joint Distribution Committee (AJJDC) Archives, Jerusalem. USHMM Archives. Accession Number: 2005.98. RG Number: RG-68.066M és Accession Number: 2005.98. RG Number: RG-68.066M. Reel 16.GI/104B/8 1945-GI/104B/12 1945.; Lists of Jews of Different Nationalities Who Arrived in Sweden. Lists of Jews of different nationality who arrived to Sweden. USHMM Archives. Accession Number: 2005.98. RG Number: RG-68.066M . Reel 16.; Correspondence and forms concerning immigration to Sweden and relatives search of the Belsen DP Camp inmates. USHMM Archives. Accession Number: 2005.98. RG Number: RG-68.066M és Accession Number: 2005.98. RG Number: RG-68.066M. Reel 16. Various Lists of Survivors. List 40: Hungarian women who arrived in Sweden in April–May 1945.; List 57: Jews who arrived in Sweden after June 26, 1945.; List 58: Jews who arrived in Sweden after June 26, 1945.; List 69: Jews who arrived in Sweden after June 26 (Group 2). List 70: Jews who arrived in Sweden. Ezen túlmenően főként: Published list: "Liberated Jews Arrived in Sweden in 1945. List No. 1" USHMM Archives. Accession Number: 2005.98. RG Number: RG-68.066M és Accession Number: 2005.98. RG Number: RG-68.066M. Reel 57. The JDC Office in the Bergen-Belsen Camp Correspondence and forms concerning immigration to Sweden and relatives search of the Belsen DP Camp inmates. USHMM Archives. Accession Number: 2005.98. RG Number: RG-68.066M és Accession Number: 2005.98. RG Number: RG-68.066M Reel 72.

¹⁴² Többek között a fentiekén túli névlistákkal, elsősorban a Gedenstätte Bergen Belsen American Jewish Joint Distribution Committee fondjaival, valamint a Nemzetközi Vöröskereszt utaslistái tekintetében a Nemzetközi Keresőszolgálat (International Tracing Service Levéltári anyagában (Bad Arolsen).